ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ МИНИСТРЛІГІ

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті

В.А. Есенгалиева

ҒЫЛЫМИ ТАНЫМНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

ОҚУ ҚҰРАЛЫ

Орал
2025

ӘОЖ: 001
КБЖ: 72
Е79

Оқу құралы Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық–техникалық университетінің Оқу-әдістемелік кеңесімен басылымға ұсынылған
(26.03.2025 ж. №8 хаттама)

Сын-пікір берушілер: **Рыскалиев Т.Х.,** философия ғылымдарының докторы, профессор
Мулдашева Г.Б., философия ғылымдарының кандидаты, доцент

Есенгалиева В.А.
Е79 Ғылыми танымның құндылық аспектілері: оқу құралы/ В.А Есенгалиева. – Орал: Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, 2025. – 99 б.

ISBN 978-601-319-588-9

Оқу құралы қазіргі жағдайдағы өзекті тақырыптардың бірі – ғылыми білімдегі құндылықтар мен құндылық бағдарлардың орны мен рөлін сипаттайды. Ғылыми құндылықтардың ерекшелігі және олардың жаратылыстану, әлеуметтік-гуманитарлық және техникалық білімдердегі қызметі түсіндіріледі. Оқу құралы жоғары оқу орындарының студенттері мен магистранттарына арналған.

ӘОЖ: 001
КБЖ: 72

ISBN 978-601-319-588-9

© Есенгалиева В.А.,2025
© «Жәңгір хан атындағы БатысҚазақстан аграрлық-техникалық университеті»КеАҚ,2025

МАЗМҰНЫ

Кіріспе.....3
1-тарау. Құндылықтар мен құндылықтық бағдарлардың мәні туралы жетекші концепцияларды сыни талдау.....6
2-тарау. Ғылыми құндылықтар түсінігі.....25
3-тарау. Ғылыми құндылықтардың болмысы мәселесі.....33
4-тарау. Ғылыми-танымдық құндылықтардың ерекшелігі.....39
5-тарау. Жаратылыстану, әлеуметтік-гуманитарлық және техникалық ғылымдардағы құндылықтар мен құндылықтық бағдарлар.....52
Қорытынды.....65
Бақылау сұрақтары.....66
Реферат тақырыптары.....68
Глоссарий.....70
Библиографиялық сілтемелер.....92
Қолданылған әдебиеттер тізімі.....98

КІРІСПЕ

Бұл оқулық философия бойынша оқу бағдарламалары мен оқулықтарда аз талқыланатын өте маңызды тақырыпқа арналған. Бұл жалпы ғылымдағы және оның ішінде ғылыми білімдегі зерттеушілердің құндылықтары мен құндылық бағдарларының рөлі туралы тақырып. Қандай да бір себептермен ғылым әлі де мәдениеттің қалған бөлігінен оқшауланған қандай да бір сала ретінде ұсынылады. Мәдениетте құндылықтар басты орындардың бірін алатыны бұрыннан белгілі; ғылым бейтарап құндылық ретінде бейнеленеді.

Айта кету керек - бұл туралы оқу құралында да айтылған: ғылымның және ондағы білімнің құндылық бейтараптығы туралы иллюзия ұзақ уақыт бойы қоғамдық санада үстемдік етіп, позитивизм философиясы тарапынан қолдау тапты. Бірақ XX ғасырдағы бірқатар оқиғалар мен құбылыстар бұл иллюзияны шайқалтты. Ғылым прогресс үшін де, регресс, деградация, тіпті адамзаттың жойылуы үшін де бірдей табысты жұмыс істей алатыны анықталды. Бұл ғылыми білім бейтарап құндылық емес және бола алмайды дегенді білдіреді. Ал бұл ой жас ұрпақтың санасына, студенттерге жеткізілу керек. Оқулық осыған бағытталған, оның өзектілігі де осында.

Заманауи студент пен магистрант өзінің болашақ мамандығы ретінде таңдаған саласының жоғары білікті маманы ғана болмауы керек. Ол өзінің егеменді мемлекетінің толыққанды және тең құқықты азаматы болып, сонымен қатар бүкіл адамзаттың өкілі болуы керек. Ал бұл үшін тек тар кәсіпқойлық жеткіліксіз. Толыққанды азамат дегеніміз – дүниетанымы кең, өз еліндегі және әлемдегі кез келген құбылыстар мен оқиғаларға өз бетінше баға бере алатын азамат. Бұл көзқарас эрудициямен емес (әрине, бұл да қажет), дұрыс дүниетаныммен қамтамасыз етіледі. Ал мұндай дүниетанымның дамуында философия таптырмас рөл атқарады.

Философияның мақсаты - дүниетанымдық бағдарларды қалыптастыру болып табылады, соның негізінде жалпы әдістеме де жасалады. Философия ғылымды да, дінді де, өнерді де және т.б. алмастырмайды. Ол сондай-ақ саясатты, құқықты, өнерді және т.б. зерттеуде ғылымды алмастырмайды.Философияда жалпылық және ерекшелік деген категориялар бар. Ғылым белгілі бір пәндік саланы ерекшелік деңгейінде зерттейді. Философия жалпылық деңгейінде қарастырады. Осылайша, ол ғылыми зерттеулер үшін қатаң емес нұсқауларды да белгілейді.

Бұл оқу құралының тақырыбы – ғылыми білімдегі құндылықтардың рөлі. Демек, онда құндылықтар да, ғылыми білім де жалпылық деңгейінде қарастырылады. Бұл оның тек мәселенің жалпы көрінісін ғана ұсынатынын білдіреді, одан ерекшелік деңгейіне, яғни белгілі бір нақты ғылымға (физика, химия, тарих және т.б.) өтуді талап етеді. Ал бұл философияның шегінен шығу болып табылады. Бірақ бұл шектеулер, былайша айтқанда,

бір жазықтықта емес, көлденең емес, тігінен: жоғарыдан төменге, абстрактіліден нақтыға көшу. Бірақ бұл абстрактілілік болмаса, нақтылық деңгейіндегі толық зерттеулер сәтсіздікке ұшырайды.

Бұл оқу құралының мақсаты студенттер мен магистранттарды тұтас жүйе ретіндегі философияның бір саласы – ғылым философиясының қазіргі мәселелерімен таныстыру болып табылады. Оның үстіне осындай көптеген мәселелердің ішінен біреуі таңдалды. Бірақ бұл ең өзекті мәселелердің бірі. Ал бүгінгі жоғары оқу орнының түлегі осы мәселе және оның жалпы шешімі туралы түсінікке ие болуы керек. Өйткені ол мүлдем ойдан шығарылған емес. Оқулықпен бірге өзін-өзі тексеруге арналған бақылау сұрақтарының тізімі, сонымен қатар оқу құралының тақырыбымен қосымша, тереңірек танысуға арналған әдебиеттер тізімі қоса беріледі.

1. ҚҰНДЫЛЫҚТАР МЕН ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ БАҒДАРЛАРДЫҢ МӘНІ ТУРАЛЫ ЖЕТЕКШІ КОНЦЕПЦИЯЛАРДЫ СЫНИ ТАЛДАУ

Егер құндылықтар мен құндылық бағдарларының мәні туралы мәселе қанағаттанарлық түрде ғана шешіліп қоймай, сонымен қатар зерттеушілердің басым бөлігі мұндай шешіммен келіскен болса, бізге бұл бөлім қажет болмас еді. Біз бірден ғылыми және ғылымнан тыс (ғылымға және оның құндылықтарына,ғылымның әлеуметтік-мәдени контекстіне сырттан әсер ететін құндылықтар) құндылықтарды талдауға кірісер едік. Бірақ, өкінішке орай, бұл жағдайда олай емес. Ал біз осы тармақта осы мәселені түсіндіруге мәжбүрміз.

Дайын және қолайлы түсіндірмені алуға болатын философиялық анықтамалықтарға жүгіну аз нәтиже береді. Оларда біз арнайы әдебиеттегі сияқты әртүрлі түсініктемелерді кездестіреміз. Бірнеше мысал келтірейік.

Алдымен кеңестік уақытта шыққан екі философиялық анықтамалыққа назар аударайық. «Философиялық сөздік» (1980 ж.): «Құндылықтар – адамның және қоғамның өмірінде жағымды немесе жағымсыз мәнін анықтайтын қоршаған әлем объектілерінің спецификалық әлеуметтік анықтамалары (игілік, жақсылық және жамандық, әдемілікпен сұрықсыздық, қоғамдық өмір мен табиғат құбылыстарында). Сыртқы түрде құндылықтар заттың немесе құбылыстың қасиеттері ретінде көрінеді, алайда олар оған табиғатынан тән емес, объектінің ішкі құрылымының әсерінен емес, адамзаттың қоғамдық өміріне тартылғандықтан және белгілі әлеуметтік қатынастардың тасымалдаушысы болғандықтан қалыптасады. Субъект (адам) үшін құндылықтар оның қызығушылықтарының объектілері ретінде қызмет етеді, ал оның санасында олар заттық және әлеуметтік шындықтағы күнделікті бағдарлар рөлін атқарады, қоршаған заттар мен құбылыстарға қатысты түрлі практикалық қатынастарын белгілеу болып табылады» [1. С. 407].

Келтірілген үзіндіден құндылық белгілерінің өз алдына табиғат құбылыстарына тән еместігі, бұл белгілердің қайнар көзі қоғам және адамдардың әлеуметтік болмысы екені анық байқалады. Адамдар мен қоғам үшін маңызды нәрселер-құндылығы бар заттар болып табылады. Бірақ белгілі болғандай, бір нәрсенің мағынасы тұрақты емес болып табылады. Қоғам да жеке тұлғаларсияқты үнемі өзгерісте, даму үстінде болып табылады.Ал бұдан бұрын мағынасы болмаған нәрсе бүгінгі таңдабелгілі бір мағынаға ие болуы мүмкін деген қорытынды шығады. Бірақ құндылық қоғамның, әлеуметтік болмыстың өзгермелі атрибуты болып қана қоймайды, сонымен бірге қоғам мен адам табиғатты ұйымның жоғары деңгейі ретінде төменгі деңгейге қарама-қарсы қоя отырып, өз алдына жеке құндылықтар болып табылады. Бірақ бұл жағдайда – қоғам құндылық болып табылса, ал табиғат құндылық болмаған жағдайда –

құндылық ұғымының өзі мағынасыз болады. Ол қоғам мен табиғаттың айырмашылығын білдіретін синонимдердің бірі ғана болады.

Бірақ тырнақшаға алынған мәтінде кейбір сәйкессіздіктер де бар. Құндылық қоғам мен адамдар үшін табиғат құбылыстарының мәні ғана емес, сонымен бірге... «қоғамдық өмір құбылыстарының» мәні болып табылады. Қоғамдық өмір құбылыстары өз алдына құндылық сипаттарынан ада болып, оларға жағымды немесе жағымсыз мән берілгенде ие болады екен. Сонымен қатар, дәйексөзден анықталалғаны тек этикалық (жақсылық пен жамандық) және эстетикалық (әдемілік және сұрықсыздық) категориялар шын мәнінде құндылықтар болып жарияланатыны анық. Философиялық сөздікте берілген құндылықтардың мәнін түсіндіруге сүйене отырып, ғылыми (танымдық) құндылықтар туралыайтып түсіндіру қиын (тіпті түсіндіру мүмкін емес деуге де болады).

«Философиялық энциклопедиялық сөздіктен» (1989 ж.; авторы – О.Г. Дробницкий) анықтама берейік: О.Г. Дробницкийдің айтуы бойынша, «құндылық дегеніміз философиялық және әлеуметтанулық әдебиеттерде шындықтың белгілі бір құбылыстарының адами, әлеуметтік және мәдени мәнін көрсету үшін кеңінен қолданылатын термин» [2. 732-бет]. Бұл анықтаманың іс жүзінде бұрынғысынан еш айырмашылығы жоқ (бұрынғы анықтаманың да авторы О.Г.Дробницкий болуы әбден мүмкін). Сондықтан оған түсініктеме берудің қажеті жоқ. О.Г. лауазымына. Төменде О.Г.Дробницкий позициясына ораламыз, бірақ әзірге басқа анықтамалық кітаптарға жүгінеміз.

Посткеңестік дәуірде философиялық анықтамалықтардың тұтас сериясы жарық көрді. 1998 жылы Минскіде «Ең жаңа философиялық сөздік» жарық көрді. Онда құндылық (авторы – В.Л. Абушенко) «философия мен әлеуметтануда белгілі бір заттар мен құбылыстардың адамдық, әлеуметтік және мәдени мәнін көрсету үшін қолданылатын, дұрыс, мақсатты, мағыналық негіздегі, абсолютті дүниені білдіретін термин ретінде анықталады» [3. 798-бет].Бұл анықтаманың - абсолют термині жәнебелгілі бір «дастандарға» қатысты терминді қоспағанда, жоғарыда келтірілген О.Г. Дробницкийдің анықтамасынан ешқандай айырмашылығы жоқ болып табылады.

Дәл сол 1998 жылы «Заманауи философиялық сөздіктің» екінші басылымы шығарылды және ол басылымда В.И. Плотниковтың «Құндылық» мақаласы жарық көрді. Оның пікірінше, құндылық дегеніміз - «өркениет жағдайында қалыптасқан және адамдар тікелей бастан кешіретін олардың мәдениеттің жалпыға бірдей маңызды үлгілеріне және әр адамның болашақты жобалау, "басқаларды" бағалау және өткенді есте сақтау қабілеті тәуелді болатын шекті мүмкіндіктерге қатынасының нысаны» [4. P. 1001].Осыған байланысты - «егер бұл форма тікелей емес, жанама немесе мүлдем болмаған жағдайда, онда ол құндылық болып

саналады ма?» деген сұрақ туындайды. Екіншіден: мәдениет үлгілері тек белгілі бір ұлт, әлеуметтік топ, ең соңында, нақты жеке адам үшін ғанамаңызды болып, ал жалпыға бірдей маңызды болмаса? Ал «соңғы мүмкіндіктер» дегеніміз не? Бұның шегін кім және қандай критерийлер бойынша анықтады? «Әрбір адамның болашақты жобалау қабілеті» және «өткенді сақтау» қабілеттері тек құндылықтармен ғана байланысты ма? Ақырында, егер құндылық бір нәрсеге деген қатынастың нысаны ғана болса, онда бұл «бір нәрсенің» (О.Г.Дробницкий және В.Л.Абушенко бойынша) өз алдына құндылықтық белгілері жоқ, яғни құндылық емес дегенді білдіреді. Бұл тұжырым құндылықтарды осылай түсіндіруден туындайды.

2000-2001 жылдары "жаңа философиялық энциклопедия" жарық көрді. "Құндылық" мақаласының авторы В.К.Шохиннің айтуы бойынша, құндылық – философияның негізгі әмбебаптарының бірі, жалпы түрде тұлғаның бүкіл интенционалдық құрылымының ең терең қабатының ауызша емес, «суық» құрамдас бөліктерін білдіреді - оның ұмтылыстары объектілерінің бірлігінде (болашақ аспектісі), ерекше тәжірибеге ие болу (қазіргі күннің аспектісі) және оның ішкі әлемін «бірегей субъективті болмыс» ретінде танытатын оның «меншігі» жүректің ойыстарында (өткеннің аспектісі) сақталуы болып табылады [5. 320-321 б.]. Бірден айта кету керегі, егер құндылықтың мәні туралы жоғарыда келтірілген барлық түсіндірулер (В.Л. Абушенко және В. И.Плотникованың түсіндірулері бойынша) кез – келген кеңестік философиялық анықтамалықта жариялануы мүмкін болған болса, ал бұл жағдайдабұл екіталай болып саналады. Өйткені, егер олар қоғам мен әлеуметтік адамды (яғни, олар әлеуметтік және антропоцентристік) объективті құбылыстар ретінде қабылдаса, онда В.К.Шохинның айтуы бойынша біріншіден, құндылықтарды иррационализациялайды, екіншіден, оларды жеке психикаға тереңдетеді. Бұл құндылықтың ашық субъективті түсіндірмесі болып табылады. Онымен салыстырғанда, Г.Шмидттің жақында "философиялық сөздігінде" қайта басылған берілген анықтамасы құрметтірек болып көрінеді. «Құндылық –кез келген заттың қасиетін емес,оның мәнін ашу мүмкіндігі және сонымен бірге объектінің толық өмір сүруінің шартын анықтау болып табылады» - деп айтылды [6. Б.498].

Осылайша, құндылықтың мәнін түсіндіруде белгілі бір айқындық жоқ. Бұл феноменнің өз түсінігін ұсынудағы қиындықтарды түсіне отырып, А.И.Резниченко 2004 жылғы «Философиялық терминдер сөздігі» мақаласында «Құндылық» түсінігі бойынша әдебиеттегі түсініктердің спектрін ғана түсіндірумен шектелді. Ол: «Әр түрлі ағымдардың өкілдері арасында құндылық түсінігін түсіндіру диапазоны жеткілікті кең: құндылықты верификацияланатын шындықтың ерекше түрдегі феномендері – «үшінші сапа» (Александер) ретінде түсінуден - Шелердің

онтологиялық-теологиялық сипаттамаларына дейін» [7. Б. 662] деп жазады.

Бізге құндылықтардың негізгі түсініктеріне жүгініп, оларды сын тұрғысынан талдаудан басқа амал қалмайды.

Құндылық феномені алғаш рет неміс философы және физиологы Р.Г. Лотце (1817-1881) тарапынан арнайы белгіленді. «Логика» (1874 ж.) шығармасында ол заттың болмысы мен оның мағыналық мазмұны және құндылығы арасындағы нақты айырмашылықты жүргізеді. Дегенмен, құндылықтардың, атап айтқанда, танымдық құндылықтардың мәселесі толық күшінде неокантиандық Баден (Фрейбург) мектебінің жұмыстары негізінде, әсіресе В. Виндельбанд және Г. Риккерттің бастамасымен көтерілді. Соңғысы құндылықтар мәселесіне «Философияның түсінігі туралы» (1910 ж.) және «Құндылықтар жүйесі туралы» (1914 ж.) шығармаларында арнайы тоқталады. «Философияның түсінігі туралы» мақаласының екінші парағы «Құндылық және шындық» деп аталады.

Г. Риккерттің қисындық тұжырымдамасы бойынша: философияның пәні – әлемнің тұтастығы немесе тұтастық ретіндегі әлем болып табылады. Ол әлемді көзқарас ретінде қалыптастыруды мақсат етеді. Дүние туралы ойлану «Мен» және «әлемді», яғни субъект пен объектіні қарама-қарсы қоюға әкеледі. Риккерт осы тұрғыда «мен және әлем, субъект пен объект арасындағы қарым-қатынаста «әлемдік мәселе» бар» деп атап өтеді. Бұл мәселенің екі шешімі бар. Біріншісі, объектіден шығып, субъектіні оның құрамына енгізу арқылы әлемнің тұтастығын түсіну. Екіншісі, керісінше, субъектіден шығып, әлемнің тұтастығын құру. Осылайша, Риккерт атап өткеніндей, екі қарама-қарсы көзқарас қалыптасады, олардың әрқайсысы біржақтыболып табылады,сондықтан да ол шындыққа жанаспайды. Бірі объективистік, екіншісі субъективистік болып табылады. Екеуі де дүниетаным мәселесін шешпейді. Г. Риккерт«олардың ұсынған әлем түсінігібұған тым тар түсінік» – дейді. Олар екеуі де нақты болмыстың шеңберінен шықпайды, бірақ біз болмыс туралы қаншалықты кең ойласақ та, ол тек әлемнің бір бөлігі болып табылады. Болмыстан басқа құндылықтар да бар, олардың маңыздылығын түсінгіміз келеді. Болмыс пен құндылықтардың жиынтығы ғана әлем деген атқа лайық нәрсені құрайды [8. С. 22].

Г. Риккерттің және Баден мектебінің неокантшыларының негізгі ұстанымы міне, осындай: субъект пен объектіні қамтитын әлем – бұл бүкіл әлем емес, тек оның бір бөлігі. Риккерт атап өткендей, қарапайым адамдар «кейбір объектілерде құндылықтарды табуға болады» деп ойлайды. Оларды әдетте құндылықтар деп атайды. Бірақ бұл – толық қате болып саналады. Мысалы, картинаны немесе мүсінді құндылық деп атайды. Бірақ картинаның матасы, бояулары мен лагы немесе мәрмәр (қола, ағаш, гранит және т.б.) – құндылықтар болып табылады ма? Риккерт атап өткендей, мұндай объектілерді осы объектілердегі құндылықтардан ажырата отырып,

оларды «игіліктер» деп атаған дұрыс. Дегенмен, құндылық қандай да бір түрде объектімен ғана емес, сонымен бірге субъектімен де байланысты: себебі объектілерді бағалайтын да сол субъектілер болып табылады. Бұдан туындайтын сұрақ: бағалау актісі мен құндылық бір нәрсе болуы мүмкін бе? Риккерт «адамдар әдетте осылай ойлайды» деп атап өтті. Сондықтан бағалау субъектісі болмаса, құндылықта болмайды деген пікір қалыптасты.

Риккерт «біз - бұл жерде философиядағы алдымен ең кең таралған және сонымен бірге шатастыратын пікірлердің біріне тап болдық» деп жазады. Құндылық пен бағалаудың шатасуы тіпті құндылық мәселесі психологияны психикалық болмыс туралы ғылым ретінде мойындамайтын жерде де кездеседі. Сондықтан біз құндылық ұғымы мен бағалаушы субъектінің психикалық актісі ұғымын, кез-келген бағалау мен ерік-жігер және басқа да игіліктер сияқты, құндылық ұғымы мен құндылықтар табылған объектілер ұғымын ерекше ажырата білуіміз керек.Рас, біз үшін құндылықтар әрқашан бағалармен байланысты, бірақ олар өзара байланысты, сондықтан оларды нақты бағалармен анықтау мүмкін емес» [8.С. 23.].

Біздің пікірімізше, Г. Риккерт құндылық пен бағалау түсініктерін ажырата отырып, дұрыс әрекет етеді. Егер бағалаудың болуы да сонымен қатар болмауы да мүмкін болса, онда құндылықтың болуы орын алады. Құндылық бағалау актісінен логикалық жағынан бұрын келеді, демек, бағалаудан да бұрын болып табылады. Бірақ Риккерт одан әрі қарай жүреді. Ол: «Құндылық ретінде құндылықтың бар болуы туралы сұрақ ешқандай мағынаға ие емес. Құндылық мәселесінде "маңыздылық" (Geltung) құндылық мәселесі болып табылады және бұл сұрақ ешқандай жағдайда бағалау актісінің бар екендігімен сәйкес келмейді» [8.С.23]. Құндылық туралы мәселе мағынасыз деген тезисті қабылдау екіталай. Өйткені, барлық құндылықтар нақты және бағалау актілері де солармен бірдей нақты: олар белгілі бір объектінің нақты құндылығымен байланысты бағаланады. Бірақ құндылықтар өзгереді, кейбіреулері пайда болады, басқалары жоғалады» деп айтады.

Бірақ Г. Риккерт біздің мұндай пікірімізбен келіспейді. Себебі, ол құндылықтардың болу мәселесін басқаша шешеді. Ол: «Сондықтан, игіліктер мен бағалаулар құндылық емес, олар құндылықтардың шындықпен байланысын білдіреді. Өз кезегінде, құндылықтар не объектілер, не субъектілер саласына жатпайды. Олар субъект пен объектінің шекарасынан тыс, мүлдем тәуелсіз патшалықты құрайды. Егер әлем шындықтан және құндылықтардан тұрса, онда бұл екі патшалықтың қарама-қайшылығы әлемдік мәселенің негізінде жатыр. Бұл қарама-қайшылық субъект пен объектінің қарама-қайшылығынан әлдеқайда кең. Субъектілер объектілермен бірге әлемнің бір бөлігін құрайтыны – шындық болып табылады. Оларға қарсы тұрған екінші бөлік – құндылықтар.

Әлемдік мәселе – осы екі бөліктің өзара қарым-қатынасы мен олардың өзара бірігуінің мүмкіндігі болып табылады» деп жазады [8. Б. 23-24].

«Бұл құндылықтар қандай салада және қандай өлшемде шоғырланған?» деген сұрақ туындайды. Риккерт құндылықтар мәселесін объективистік позициялардан шешу мүмкін емес екенін ескертеді. Метафизика құндылықтарды трансценденттік салаға орналастырады, «интуитивті философия» (А.Бергсон философиясы туралы Риккерт осылай атайды) құндылықтарды рационалды емес сезімдер, иммanттық салаға орналастырады. Риккерттің пікірінше, бұл да немесе басқасы да әлемнің мәнін объективті түсіндіре алатын дүниетанымды жасауға мүмкіндігі жетпейді. Егер құндылықтар мен шындықты байланыстыратын патшалықты іздесек, онда – бұл бірлікті түсіну қажет, яғни екі сала өздерінің бөлініп, ерекшелігін сақтап, бірлескен болуы тиіс. Осылайша, біз арнайы үшінші патшалықты емес, орта патшалықты іздейміз, ол құндылықтар мен шындық секілді мүлдем тәуелсіз, өйткені соңғылары альтернативаны толықтай қамтиды» - деп көрсетеді [8. Б. 32].

Г.Риккерт бұл «орта патшалықты» мағына ұғымымен байланыстырады. «Тәжірибе немесе бағалау әрекетінің мәні-бұл болмыс та, оның құндылығы да емес, тәжірибе актісінде жасырылған мағына үшін құндылық, сондықтан екі патшалықтың байланысы мен бірлігінде болып табылады» деп жазады.Сондықтан біз енді үшінші патшалықты мағына патшалығы деп атаймыз, бұл оның кез келген болмыстан ажыратылуына мүмкіндік береді, ал осы патшалыққа енуімізді біз «түсіндіру» (Deuten) деп атап, объективті сипаттау немесе түсіндіруден (Erklären) немесе субъективті түсініктен (Verstehen) ерекшелейміз» [8. С. 35]. Риккерт «қысқаша айтқанда– бағалау актісіне тән мағына, бір жағынан, психикалық болмыс емес, өйткені ол жай болмыстың шегінен шығып, құндылықтар патшалығына қарайды» деп түсіндіреді. Екінші жағынан, бұл құндылық емес, себебі ол тек құндылықтарға сілтейді. Ақырында, өз орталық жағдайының арқасында ол екі бөлек патшалықты – құндылықтар мен шындықты байланыстырады. Осыған сәйкес, мағынаны түсіну (Sinndeutung) болмысты белгілеу емес, құндылықты түсіну емес, тек мағынасы бар нәрсеге субъективті қатынасты түсіну болып табылады. Сонымен, біз үш патшалықты ажырата аламыз: шындық, құндылықтар және мағына, сондай-ақ осы үш түрлі тәсілді: түсіндіру, түсіну және анықтауды да ажыратуымыз керек» [8. С. 36]. Осылайша, Риккерттің пікірінше, әлем шындықтан, объект пен субъектке бөлінетін, құндылықтар мен мағынадан тұрады.

Жоғарыда қарастырылғаннан, Риккерт, біріншіден, құндылықтың не екенін, оның мәнін түсіндірмеген; екіншіден, құндылықтардың болу тәсілі мен олардың орналасу орнын ашып көрсетпеген; үшіншіден, осыған «икс» мәнге «игрек» қосқанда, олар туралы, құндылықтар сияқты, ешқандай

түсінікті сөз айтпаған. Оның «Құндылықтар жүйесі» туралы жұмысы да ештеңе қоспайды.

Орыстың діни философы Н.О.Лосский жасаған құндылықтар теориясы да құдай ұғымымен байланысты. Бұл байланыс осы теорияны сипаттайтын эссе атауында көрінеді: "құндылық және болмыс. Құдай және Құдай Патшалығы құндылықтардың негізі ретінде" (1931).Лосский аталған эссенің кіріспесінде "құндылық- бүкіл әлемнің мағынасын, әрбір жеке тұлғаны, әрбір оқиғаны және әрбір әрекетті анықтайтын кең таралған нәрсе болып табылады» деп жазады. Қандай да бір қайраткер әлемге енгізген кез келген кішігірім өзгерістің құндылық жағы болады және ол қандай да бір құндылық сәттері негізінде және олар үшін ғана қабылданады" [9.С.250]. Алайда, құндылықтардың бұл барлық жердеболуы, Лосский атап өткендей, олардыз ерттеуді жеңілдетпейді, керісіншеқиындатады. Ол былай деп жалғастырады:«Тәжірибеде құндылық сәтін болмыс пен тығыз байланысты жағдайда кездестіргенде, бір жағын екіншісінен бөліп алу қиын, сондықтан да бір ұғымда тек болмыстық жағын, құндылық сәтінен абстракцияланған түрде, ал басқа ұғымда тек таза құндылық сәтін ойлау мүмкін емес» [9.Б.250].Сондықтан Р.Г. Лотце үшін айдан анық болып көрінген нәрсе Н.О. Лосский үшін проблема болып табылады. Мұндай қарама-қайшылықтың себебін қарастырмаймыз. Әйтпесе, батыс және орыс дүние танымдарын, әсіресе адамның әлеммен танымдық қатынасының табиғатын түсіну тұрғысынан салыстыруға тура келеді.

Оқырман, құндылықтарды түсінуге тырысқанда, Лосский атап өткендей, түрлі көзқарастармен кездеседі. «Біреулері құндылық аспектісін жеке *психикалық* тәжірибелерден шығарады, басқалары *психикалық емес* факторлардан; кейбіреулері құндылықтарды *субъективті* деп есептесе, басқалары – *объективті*; біреулері барлық құндылықтардың салыстырмалы екендігін айтады, ал басқалары абсолютті құндылықтардың да бар екеніндігін талап етеді; кейбіреулері құндылық – қатынас десе, басқалары – сапа дейді; біреулері құндылықтарды идеалды, басқалары – нақты, үшіншілері – не идеалды, не нақты деп санайды… Алайда, Н.О. Лосский ескертеді: – бұл теориялар қаншалықты әр түрлі болса да, әрқайсысы құндылықтың қандай да бір жағын есепке алады, және біздің зерттеуіміздің мақсаты – құндылықтың әр элементіне толық теориядағы орнын табу, ол тек құндылық дегеніміз не деген сұраққа жауап беріп қана қоймай, сондай-ақ, осыншама әр түрлі теориялардың қалай мүмкін болғанын түсіндіруі тиіс» [9. С. 255].

Н.О.Лосскийдің құндылық теорияларының әртүрлілігі туралы көзқарасы философия тарихындағы философиялық ілімдердің көптүрлілігі туралы Гегельдің көзқарасын өте еске түсіретінін байқау қиын емес. Гегельдің пікірінше, әрбір мұндай бағыт бір жақты, сондықтан да шын философияның (ол өзінше дамытқан философия) белгілі бір принципін немесе категориясын гипертрофияланған түрде зерттеген. Сондықтан,

міндет – осы принциптер мен категорияларды артықшылықтардан арылтып, оларды тұтас жүйеге орналастыру болып табылады.

«Енді Н.О. Лосскийдің құндылықтар теориясына жүгінейік. Ол өзінің философиясын идеал-реализм деп атайды. Демек, шынайы құндылық теориясы тек идеал-реалистік болуы мүмкін. Ол екі негізгі құндылық түрін бөліп көрсетеді – бастапқы және туынды. Ол: «Туынды құндылық ұғымын анықтау оңай: бұл абсолютті болмыстың толықтығын жүзеге асыру немесе одан алыстайтын мәнде болмыс» деп жазады. Барлық қиындық бастапқы, әлемнен тыс, абсолютті оң құндылықты анықтауда жатыр: бұл – Құдай, өзі жақсылық, абсолютті болмыстың толықтығы, өзі үшін мағынасы бар, өзін ақтайтын, оған мақұлдануды беретін, және басқаларға қарағанда жүзеге асырылуға және артықшылыққа абсолютті құқық беретін нәрсе болып табылады» [9. С. 286]. Лосскийдің айтуынша, туынды құндылықтың анықтамасы түр мен түрлік айырмашылыққа бөлуді қамтымайды.»

«Лосскийдің айтуынша, тұжырым, құндылықтың құрамына кіреді, бірақ ол құндылықта басты рөл атқармайды. Негізгі нәрсе – оның мағынасы мен мәні. Н.О. Лосский «Мағына мен мән – құндылықтың идеалдық аспектісі» деп жазады. Сондықтан, кез келген құндылық немесе толықтай идеалдық, немесе, ең болмағанда, идеалдық аспектіні қамтиды. Егер құнды болмыс идеалдық болса, онда құндылық толықтай идеалдық: мысалы, субстанциялық әрекет етуші, уақыттан тыс және кеңістіктен тыс әрекеттердің көзі, толықтай идеалдық құндылық болып табылады. Егер құнды болмыс шынайы болса, онда оған сәйкес құндылық идеалдық-шындықта: орындаушы әншінің орындаған ариясын мысал ретінде көрсетуге болады» [9. С. 286-287]. Сондықтан, толықтай идеалдық құндылық тек Құдай болып табылады, ол бастапқы құндылық болып саналады, ал барлық туынды құндылықтар идеалдық-шындықтағы құндылықтар болып есептеледі. Туынды құндылықтар өздерінің болмысында екі мүмкін бағытқа ие: 1) абсолютті болмыстың толықтығын жүзеге асыруға және 2) осы тұтастықтан алыстауға ие болып табылады. Алғашқылары оң болып табылады және жақсылықты білдіреді, ал екіншілері теріс болып табылады және жамандықты білдіреді (жамандық кең мағынада, тек этикалық емес). Н.О. Лосский «мен дамытып отырған онтологиялық құндылықтар теориясына сәйкес–болмыс тек құндылықтардың тасымалдаушысы емес, ол өзінің мағыналығын ескергенде, құндылықтың өзі, ол – жақсылық және жамандық» деп жазады. Сондықтан оның пікірінше батыс аксиологиясында бар жақсылықтар мен құндылықтарды ажырату,мәнді емес болып табылады. Құндылықтардың субъектімен қатынасы бар, ол үшін олар бар дегеніміз, олар субъективті екендігін білдірмейді.Лосский «құндылық – субъект пен объектінің қарама-қайшылығынан тыс нәрсе, себебі ол абсолютті болмыстың

толықтығына, яғни субъекттік болмыстан жоғары тұрғанға қатынаспен анықталады» деп жазады.

Құндылық әрдайым тек субъектімен ғана емес, нақты субъекті өмірімен де байланысты. Туынды құндылық ұғымының анықтамасында бұл келесідей көрсетілуі мүмкін: «Құндылық – бұл абсолютті өмірдің толықтығын жүзеге асыру немесе одан алыстайтын мәндегі, субъектімен өз тәжірибесінде немесе басқа тіршіліктермен сезінетін болмысы болып табылады» [9. С. 287].

Лосский құндылықтарды абсолютті және салыстырмалы, объективті және субъективті деп те бөледі. Абсолютті оң құндылық біреу, ол жалпы мәнге ие, объективті және өзіндік құндылық болып табылады. Алғашқы дүниеде, яғни күнәға батқанға дейінгі әлемде тек өзіндік құндылықтар болған. Күнәға батқаннан кейін әлемге жамандық келді, нәтижесінде салыстырмалы құндылықтар пайда болды, яғни бір жағынан жақсылық, ал басқа жағынан жамандық болып табылатын құндылықтар. Салыстырмалы оң құндылықтар пайда болды, яғни белгілі бір субъектілер қауымдастығына жақсы, ал басқа қауымдастықтар үшін жаман болып табылатын құндылықтар келді. Субъективті құндылық – бұл бір субъект үшін мәнге ие құндылық. Керісінше, объективті құндылық – бұл жалпы мәнге ие, яғни кез келген субъект үшін мағынасы бар құндылық. Лосский «Теріс құндылық– яғни жамандық сипаты (кең мағынада, тек этикалық емес), абсолютті болмыстың толықтығына жетуге кедергі келтіретін барлық нәрсеге тән» деп жазады [9. С. 298]. Бірақ, Н.О. Лосскийдің айтуынша, жамандық онтологиялық тұрғыдан бастапқы және дербес емес. Бұл мәселені ол жалпы христиандық идеяға сәйкес қарастырады, яғни жамандық – жақсылықтың жетіспеушілігі. Сонымен қатар, Н.О. Лосский қызметтік құндылықтар болып саналатын арнайы құндылықтар сыныбына да назар аударады. Бұл – құрал ретінде қызмет ететін құндылықтар болып табылады. Лосский «олар– тек болмыс патшалығында, онда өмірдің құлдырауы мен кедейленуі бар жерде мүмкін; олар – болмыстың іс-әрекеттері мен мазмұндары, өмірдің бүкіл күрделі жүйесіне емес, оның бір шектеулі элементіне ішкі қатынасы бар; олар қайталанатын және алмастырылатын, олар салыстырмалы-жеке мазмұны үшін емес, тек абстрактылы ұғымдағы ойластырылған мақсатпен байланысы үшін бағаланады» деп атап көрсетеді [9. С. 302].

Ақырында, Н.О. Лосскийдің құндылықтардың өзара қатынасына қатысты тағы бір ой-толғауын келтірейік. Ол: «…Оң құндылықтар бір-бірімен тең емес: бізде айырмашылықтар бар: ранг айырмашылықтары, қадір-қасиет айырмашылықтары. Ең алдымен, қызметтік құндылықтардың өзіндік құндылықтардан төмен екені айқын; одан әрі, абсолютті өзіндік құндылықтар салыстырмалы өзіндік құндылықтардан жоғары. Әрбір топта ранг бойынша өз айырмашылықтары бар: абсолютті өзіндік құндылықтар арасында әмбебап құндылықтар бөлік құндылықтардан жоғары; әмбебап

құндылықтар арасында бастапқы құндылықтар – Құдай-Әке, Құдай-Ұл, Құдай-Рух Әулие – жаратылған құндылықтардан жоғары тұрады» деп жазады.

Салыстырмалы құндылықтар арасында рангтер, соның ішінде, қалыпты эволюция сатылары арқылы анықталады; мысалы, біздің жер бетімізде биологиялық құндылықтар жалпы алғанда бейорганикалық табиғаттың құндылықтарынан жоғары, әлеуметтік процесс құндылықтары биологиялық құндылықтардан жоғары болып табылады» [9. С. 307]. Міне, Н.О. Лосскийдің құндылықтар туралы жалпы ілімі осындай болып табылады. Бұдан туындайтын сұрақ: ол батыстық аксиологияның жоғарыда келтірілген цитатасында көрсетілген бір жақтылықтарын жеңе ме, және ең бастысы: Лосский құндылық дегеніміз не, оның табиғаты неде деген сұраққа жауап бере ме? Біздің ойымызша, жоқ. Мысалы, оның жақсылық пен құндылықты қарама-қарсы қоюды жеңуі оң аспект ретінде қарастырылуы мүмкін. Лосскийдің болмыс әлеміндегі құндылықтарды «орналастыруы» және оларды, былайша айтқанда, Г.Риккерт немесе Н.Гартман орналастырған түсініксіз аймақтан шығару фактісін бірдей оң деп санауға болады.Алайда, ол Д. фон Гильдебрандтың таза субъективті ләззаттар мен құндылықтарды ажыратуынан өтіп кетті. Оның құндылықтарды субъективті және объективті деп бөлуі тек сандық сипатта, ал оң және теріс құндылықтарды бөлудегі негіздер жақсылық пен жамандық ұғымдарына сүйенеді. Лосский бұл ұғымдарды тар этикалық мағынада емес, кең мағынада қолданатынын айтса да, бұл «кең» мағына дінмен байланысты болуы керек. Біздің пікірімізше Н.Н. Лосскийдің аксиологиясының діни сипаты оны шектеулі етеді.

Енді бұрынғы отандық, яғни кеңес философиясына көшейік. Құндылықтар мәселесіне, негізінен батыс (буржуазиялық) философиясында әзірленген аксиология теориясының марксистік-лениндік философиямен қалай сәйкес келетінін анықтауға қатысты зерттеулер 1960-жылдарға, «Хрущев жылымығы» деген атаумен тарихқа енген кезеңге жатады. Н.С. Хрущев 1964 жылдың соңында биліктен алынғанымен, «жылымық» инерция бойынша 60-жылдардың соңына дейін жалғасты. Құндылықтар мәселесіне бірінші болып ленинградтық философ В.П. Тугаринов 1960 жылы «Өмір мен мәдениет құндылықтары туралы» атты кітап шығарды [10]. Бес жылдан кейін ол «Марксистік философиядағы құндылықтар мәселесі» атты кітапты жариялады [11]. Сол жылы украин философы В.А. Василенко украин тілінде «Құндылық және бағалау» атты кітап шығарды [12]. 1965 жылы Тбилисиде «Марксистік-лениндік философиядағы құндылықтар мәселесі» бойынша симпозиум өтті. Симпозиум бағдарламасы мен қатысушылардың тезистері басылып шықты, бірақ, өкінішке орай, олармен танысу мүмкін болмады. 1966 жылы «Наука» баспасы «Философиядағы құндылықтар мәселесі» атты кітап шығарды, оған көптеген мамандар қатысты [13]. Екі жылдан кейін

В.П. Тугаринов «Марксизмдегі құндылықтар теориясы» атты монографиясын жариялады [14]. Бұдан сәл ерте, 1984 жылы танымал грузин философы Н.З. Чавчавадзе «Мәдениет және құндылықтар» атты монографиясын шығарды [15]. Әрине, осы кезеңде мерзімді баспасөзде мақалалар жарық көрді. Полемика жүргізілді: «марксистік құндылықтар теориясының» қолдаушылары мен қарсыластары болды. Енді негізгі көзқарастарды талдауға көшейік.

Әрбір тақырып пен мәселе, кеңес философтары көтерген немесе талқылаған, ресми марксистік-лениндік философияның тақырыптық және категориялық контекстіне енгізілуі тиіс еді. Егер олар осы контекске кірмесе, олар «буржуазиялық» философияның тақырыптары мен мәселелері деп жарияланып, сынға ұшырайтын еді. Бұл сын не марксистік-лениндік философия (әсіресе оның негізін қалаушылар) шешкен немесе бұрыннан шешілген тақырыптар мен мәселелердің қате формулировкасын табуға бағытталуы керек еді, не болмаса, егер бұл мүмкін болмаса, жалған тақырыптар мен жалған мәселелер ретінде қабылданатын еді.

«Буржуазиялық» философияның марксистік-лениндік философияға қарсы тұрудан басқа маңызды міндеттері болмады деп есептелді. Кейбір философиялық жүйелер мен бағыттардың пайда болуы осы философияның «жетістіктері мен табыстарына» тікелей реакция ретінде түсіндірілді. Құндылықтар мәселесі де осылайша қарастырылды.Б.А. Чагин «белгілі болғандай –истматтың«негізгі тіректері» бірі, – құндылық туралы ілім XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында неокантианшылдармен марксизмнің табыстарына, оның тек жұмысшы табында ғана емес, сонымен қатар интеллигенция, ғалымдар арасында кеңінен таралуына реакция ретінде дамыды, олар өздерінің әлеуметтік құбылыстарды зерттеулерінде тарихи материализм методологиясымен есептесуге мәжбүр болды» деп жазады [16. Б. 6].

Б.А. Чагин «буржуазиялық философтар марксизмді құндылықтар мәселесін елемегені үшін сынайды» деп жазады. Формалды түрде олар дұрыс, бірақ мәні бойынша олай емес болып саналады. «Шынында да – марксизм-ленинизмнің негізін қалаушылар құндылықтар мәселесімен арнайы айналыспады, бірақ бұл олардың бұл мәселеге мән бермегенін білдірмейді» деп жазады [16. Б. 7]. Сонымен қатар, олар кез келген мәселелерді дұрыс қоюға және шешуге мүмкіндік беретін ғылыми методология ұсынды. Б.А. Чагин бұл жағдайда тек өз пікірін ғана емес, сонымен қатар тарихи материализмнің көпшілік өкілдерінің көзқарасын білдіреді, ол тарих философиясын және әлеуметтік философияны да алмастырған болатын.

В.П. Тугаринов марксистік философия үшін құндылықтар мәселесінің орындылығын былайша негіздейді: «Адамдардың табиғат пен қоғамдық өмірдегі құбылыстарға деген көзқарасында – екі бір-бірімен тығыз байланысты тарапты ажырату керек: теориялық және практикалық,

яғни құбылыстың өзін-өзі қалай бар екенін зерттеу және оны практикалық түрде зерттеу керек» деп жазады.

Бірінші жағдайда адам өзіне мынадай сұрақ қояды: бұл құбылыс не нәрсе, оны қалай түсіндіруге болады, оның себептері мен негіздері қандай. Екінші жағдайда: «бұл құбылысқа қалай қарау керек, оны (соңында) қалай пайдалану керек, егер ол пайдалы болса, немесе зиянды болса, оны қалай жою керек»деп сұрайды. Теориялықтан практикалық қатынасқа өту үшін қажетті сәт — бұл затқа құндылықтық қатынас, оны құндылықтарға жатқызу немесе оған құндылықтың қадірін беруден бас тарту. Себебі, біз практикалық тұрғыдан кез келген құбылысты пайдалану алдында, оны өз қызығушылықтарымыз, мақсаттарымыз, қажеттіліктеріміз және міндеттеріміз тұрғысынан бағалаймыз, яғни біз үшін пайдасы немесе зияны бар ма деген тұрғыдан бағалаймыз. Бізге (қоғамға немесе белгілі бір топқа, сыныпқа) қажет, пайдалы нәрсені біз құндылық немесе игілік деп атаймыз. Ал бізге қажет емес немесе зиянды нәрсені біз құндылық деп атамаймыз және практикалық түрде пайдаланбаймыз» [17. Б. 14-15].

В.П. Тугариновтың келтірілген үзіндіден көрініп тұрғандай, Р.Г. Лотцпен бірдей дәлелдерді қолданады. Г. Риккертке қарсы, ол құндылық пен игілікті теңестіреді. Риккерт, Н. Гартман және Д. фон Гильдебрандтың концепцияларынан тағы бір айырмашылығы: олардың барлығы әлемді тұтас ретінде қарастырса, В.П. Тугаринов адамнан, субъектіден бастау алады. Адам — Протагордың атақты тұжырымдамасын пайдалана отырып, барлық нәрселердің өлшемі: ол оларды құнды немесе құнсыз етеді. Сондықтан, олар өздігінен құндылықтық нейтралды. Сонымен қатар, Тугаринов үшін құндылықтар тек оң сипатта; теріс нәрселер құндылық болып табылмайды. Ол құндылық пен пайдалық ұғымдарын жақындатқан кезде, пайдалықты тар утилитарлық мәнде емес, кең мағынада түсінетінін айтады. В.П. Тугаринов «сондықтан – біз құндылықтар ұғымын ең жалпы мағынада былайша анықтай аламыз: құндылықтар — бұл табиғат пен қоғамның адамдарға тарихи түрде анықталған қоғам немесе сынып үшін нақты, мақсат және идеал ретінде қажетті, пайдалы құбылыстар болып табылады (немесе құбылыстардың жақтары, қасиеттері)» деп қорытындылайды [17. Б. 15].

«Марксистік құндылық теориясының» тағы бір қолдаушысы В.А. Василенко былай жазады: ««Құндылық» егер ол басқа философиялық категориялармен қамтылмаған шындықтың аспектілеріне қатысты болса, оның категориясын қолдану тек оның белгілі бір танымдық жүктемесі болған жағдайда ғана мақсатты болып табылады. Алайда, бұл шарт әрдайым орындалмайды. Көбінесе құндылық туралы жақсылық, тәртіп нормасы, идеал, шындық сияқты ұғымдардың эквиваленті ретінде айтылады. Бұл жағдайда құндылық мәселесінің ерекшелігі жоғалады» [17. Б. 41]. В.А. Василенконың айтуы бір жағынан алып қарағанда дұрыс, себебі егер қолда бар категориялардың ешқайсысы немесе бәрі де өз

жүйесінде объективті мазмұнды білдіре алмаса, философияға белгілі бір категория енгізілмейді. Терминдермен салыстырғанда, категориялар мен ұғымдардың синонимдері немесе алмастырғыштары болмайды. В.А. Василенконың әрі қарайғы ой-пікірлеріне назар аударайық. Ол құндылық категориясының өз мазмұны бар жәнеол басқа философиялық категориялармен түсіндірілмейді деп есептейді.

Ол: «құндылық категориясы– құбылыстардың универсалды байланысының маңызды сәттерінің бірін ашады, яғни бір құбылыстың басқа құбылыс үшін маңыздылығын көрсетеді. Басқа философиялық категориялар адамға материалдық жүйелер мен құрылымдардың өзара әрекеттесуінің уақыттық ретін, кеңістіктегі орналасуын, себеп-салдар байланысын, маңызды және маңызды емес, қажетті және кездейсоқ байланыстарын және т.б. аспектерінде бағдар алуға мүмкіндік береді, бірақ олар аталған маңыздылық сәтін тікелей қамтымайды» деп жазады [18.Б.42]. В.А. Василенко «категория» сөзін, В.П. Тугаринов секілдікездейсоқ қолданбайды, ол «ұғым» ретінде қолданады. Категория тек бір құбылыстағы маңызды нәрсені ғана емес, әлемнің тұтас ретінде болмысына қатысты универсалды нәрсені көрсетеді. Категорияларға, мысалы, сапа, саны, кеңістік, уақыт және т.б. жатады. Бұл дегеніміз, барлығы, бар болғаны немесе болашақта болатын нәрселер сапа мен санға, кеңістік пен уақыт сипаттамаларына ие болмауы мүмкін емес. Сондықтан, В.А. Василенконың пікірінше, құндылық — универсалды онтологиялық категория. Бұл тұрғыда ол, мысалы, Н. Гартманның пікіріне жақындайда, алайда, әрине, бірақ ол өте абстрактылы түрде орын алады.

Василенко құндылықтық қатынас ұғымын енгізеді. Бұл тұрғыда оның субъектісі мен объектісі бөлінеді. Василенко «құндылықтық қатынастың субъектісі – құндылықтың анықталатын жағы, яғни екінші нәрсенің мәні...» деп жазады. Құндылықтық қатынастың объектісі – субъектінің әрекеттесетін нәрсесі және ол үшін құндылыққа ие нәрсе. Егер ол субъектімен әрекеттесуге тартылса,құндылықтың тасымалдаушысы ретінде кез келген құбылыс қызмет атқара алады» [18. Б. 42-43]. Құндылықтық қатынас ұғымынан шығара отырып, В.А. Василенко өзінің құндылықты түсінігін береді: «Құндылық категориясы субъект пен объектінің бірлігін көрсетеді, олар құндылықтық қатынастың абсолюттік алдындағы шарты және оның сәті ретінде құндылықтың негізін құрайды. ...Құндылық – бұл субъект пен объектінің бірлік сәті» [18. Б. 46-47].

Алайда, егер Василенко құндылықтық қатынасты «құбылыстардың универсалды тәуелділігінің» формасы ретінде қарастыратынын еске алсақ, онда «субъект» және «объект» ұғымдары әдеттегі мағынада түсіндірілмейді. Василенко өзі де бұл туралы былай деп жазады: «...«Субъект» және «объект» ұғымдары мұнда біршама ерекше мағынада пайдаланылады. Оларға кез келген жүйелер мен құбылыстарды жатқызуға болады» [18. Б. 44]. Демек, Василенко үшін адам – тек көп субъектердің

бірі, ал объект – адамның практикалық және танымдық әрекетіне бағытталған нәрсе ғана емес, кез келген нәрсе болуы мүмкін. Тек белгілі бір жағдайда субъектіні және объектіні анықтайтын не немесе кім екенін түсіну қиын болып табылады.

«Марксистік-лениндік құндылық теориясын» жақтаушы тағы бір кеңестік философқа жүгінейік. Бұл грузин философы Н.З. Чавчавадзе. Ол мәдениет теориясының дамуымен байланысты құндылықтар мәселесін шешеді. «Мәдениет дамуының сыртқы және ішкі факторлары» атты мақаласында ол «мәдениет адамның шығармашылық еңбегінің жемісі, оның идеяларын жүзеге асыру, оның құндылықтарын жүзеге асыру, олардың шындығын бейнелеу (формада құралдар, техникалық құрылғылар, әлеуметтік институттар, рухани шығармашылық өнімдері және т.б.); бұл – шамамен айтқанда – мәдениет (және оның кез келген құбылысы) идеалды құндылықтың өзінің материалдық тасымал-даушысымен байланысы болып саналады... «Мәдениет – оның рухани-материалдық, идеалды-реалды, құндылықты-фактикалық, ерікті-мәжбүрлі, субъективті-объективті мәні мен функционалдық себеп-салдарлық табиғаты бойынша – әрқашан аяқталған немесе толыққанды нәрсе емес, керісінше, кернеулі-динамикалық, өзгерісте болатын, мақсатты түрде дамып келе жатқан нәрсе болып табылады» [19. Б. 5].

Әрине, біздің зерттеуімізде Н.З. Чавчавадзе мәдениетті қалай түсінетіні емес, оның құндылықтардың мәнін қалай түсінетіні қызықтырады. Бірақ ол екі түсінікті бір-бірінен ажыратуға болмайтын етіп дамытқандықтан (ол құндылықтық мәдениет концепциясын қарастырады), біз екеуіне де тоқталуға мәжбүрміз. Оның айтуы бойынша мәдениеттің тағы бір анықтамасын келтірейік. Ол бойынша, «мәдениет – бұл идеалды-құндылықтық мақсаттарды жүзеге асыру, яғни құндылықтардың міндетті әлемнен бар әлемге «көшірілуі», идеалдың жүзеге асырылуы» [19. Б. 23]. Н.З. Чавчавадзе өзінің міндетін - мәдениетті «оның ішінде құндылықтар қаншалықты және қалай жүзеге асырылғаны, мәдениеттің нақты «денесінде» және оның феномендерінде идеалды-құндылықтық, рухани мазмұны қаншалықты материалданғандығы, осы мақсатқа қаншалықты жеткені тұрғысынан талдау» ретінде көреді [19. Б. 23].

Чавчавадзе атап өткендей, мәдениет әрекет арқылы жасалады, ал әрекет әрдайым мақсатты, яғни телеологиялық болып табылады. Сондықтан мәдениет те сондай болып табылады. Мәдениет «иерархиялық принцип бойынша құрылды, яғни оның бөліктері, жақтары және сәттері ерекше пирамида жасайды, оның шыңында жоғары құндылық орналасқан, оған мәдениет (немесе оның жеке феномені) қызмет етеді» [19. Б. 26]. Чавчавадзе бойынша, мәдениет шығармашылығы – бұл материалдық мазмұнның идеалдық формаға және керісінше, тұрақты өтетін процесс, яғни айналым немесе, дәлірек айтқанда, дөңгелек тәрізді қозғалыс. Мәдениет шығармашылығының осындай шексіз, аяқталмаған процесі бар.

Дегенмен, Н.З. Чавчавадзе материалдық формадан идеалдық мазмұнға қалай өтетінін түсіндірмейді.

Чавчавадзенің пікірінше, тірі мәдениеттің көрінісі мынадай: «Бұл дөңгелек-спираль тәрізді мәдениет феноменінің қозғалысы оның иерархиялық құрылымының шыңын, яғни оның жүзеге асырылуы мен білдірілуін мақсат етеді, бұл жоғары құндылықтың жүзеге асырылуы үшін ол өмір сүреді. Және жалпы құндылық иерархиясында кез келген ортаңғы буын, егер ол жоғары құндылықпен байланысты болса, өйткені кез келген мәдени феноменнің, тіпті жалпы мәдениеттің де, дамуының осы кезеңінде, жоғары құндылық иерархиясының жүзеге асырылуына бағытталған және бұл жоғары құндылықты көрсететін мәдени феномен болып табылады.

Басқаша айтқанда, әрбір мәдени феномен, әрбір белгілі бір мәдениет салыстырмалы, бірақ идеал бойынша абсолютті мәдениетпен байланысты, өйткені олар дәл сол абсолютті, жоғары құндылықтың салыстырмалы жүзеге асырылуы болып табылады».

«Бұл ішкі динамика, мақсатты тартылыс, абсолютті құндылықтың максималды жүзеге асырылуына ұмтылу, демек, барлық құндылықтар әлеміне деген ұмтылыс (себебі, айқын, абсолютті құндылықты кез келген құндылықтан ажырату мүмкін емес) – мәдениеттің дамуының терең ішкі ынталандыруы болып табылады» [19. Б. 27-28]. Келтірілген мақаласында Н.З. Чавчавадзе «абсолютті мәдениет» және «абсолютті құндылық» ұғымдарымен жұмыс істейді. Олар не екенін және қайда орналасқанын түсіндірмейді. Бұл ұғымдар Платонның идеяларына ұқсас, олардың нақты феномендері – кемшілікті көшірмелері.Бұл ұғымдардың Чавчавадзенің өзіне қиындық туғызған айқын, себебі бес жылдан кейін жарық көрген «Мәдениет және құндылықтар» [15] монографиясында бұл ұғымдар келтірілмеген болатын.

Егер абсолютті құндылық ұғымынан алшақтасақ: «жай ғана құндылық дегеніміз не?» деген сұрақ туындайды. Оған Н.З. Чавчавадзе қалай жауап береді? Жоғарыда аталған монографияның бірінші тарауының төртінші параграфы «Құндылық туралы ұғым» деп аталады. Н.З. Чавчавадзе мұнда былай жазады: «Құндылық әрқашан бір нәрсе үшін және біреудің құндылығы болып табылады, демек, ол заттардың табиғи-реалды белгісі емес» [15. Б. 36]; «адамға дейін табиғатта ешқандай құндылықтар болмады және болуы да мүмкін емес. Құндылықтар адамзаттың қолымен жасалған мәдениет әлемінде ғана өмір сүреді» [15.Б 39]. Мұнда Н.З. Чавчавадзенің позициясы Г. Риккертің позициясымен ұштасады. Риккерт былай деп жазған: «...Құндылықтың мәні оның маңыздылығында жатыр. Осыдан, құндылықтар теориясы үшін қызықты тек маңыздылыққа талпынатын құндылықтар болып табылады, ал тек мәдениет саласында осындай маңыздылықпен байланысты шындықпен тікелей кездесуге болады. Мәдениет – бұл игіліктердің жиынтығы, және

тек солай ғана ол түсінуге болады. Мәдени игіліктерде құндылықтардың көптігі жинақталып, кристалданды» деп жазады [8. Б. 27].

"Риккерт бойынша құндылықтардың орналасқан жері туралы біз жоғарыда айттық. Чавчавадзе бойынша олар қайда орналасқанын біз келтірген монографиясынан білуге болады. Ол «құндылықтар өздігінен әлемде ешқандай орын алмайды, олар «міндетті» әлемінде, идеалды мақсаттар түрінде «тұрады» деп мәлімдейді. Ал «міндетті әлем» – бұл әлі объективті не субъективті болмысы жоқ нәрсе болып табылады. Сондықтан,– құндылықтарды біздің әдебиетімізде кеңінен қабылданғандай, субъективті-объективті немесе субъект-объектті деп қарастыру дұрыс емес. Бұл теккұндылықтар тек оларды өз мақсаттары мен әрекеттерінің бағыты ретінде қабылдайтын субъектілер үшін маңызға ие және күшке ие деген мағынада дұрыс.Қайталап айтқан кезде, олар өздері «субъект-объект әлеміне дейнгі әлемде», яғни субъектілер мен объектілер жоқ әлемде тұрады. Объектілер мен субъектілер (кез келген деңгей мен модификацияда) бар жерде, біз әлемнің «бар», «болуы керек» емес, болуға тиіс нәрселермен айналысамыз» [15. Б. 129-130]. Н.З. Чавчавадзе Г. Риккерттің «құндылықтар... объектілер мен субъектілер саласына қатысты емес» деген тезисін сөзбе-сөз дерлік қайталайтынын байқау қиын емес [8. Б. 23]. Осылайша, Н.З. Чавчавадзе дамытып отырған құндылықтар теориясы, шын мәнінде, неокантшылдық теория (арнайы, Г. Риккерттің теориясы) болып табылады, оны «марксистік-лениндік» философияның рухына бейімдеу әрекетімен модификациялаған болатын."

И.С. Нарский құндылықтарды өзіндік түрде түсіндіреді. Оның «Диалектикалық қарама-қайшылық және таным логикасы» (1969 ж.) монографиясының төртінші тарауы «Құндылықтар мәселесі» деп аталады. Ол күнделікті тіл қолдануда пайдалы мен құнды арасындағы айырмашылықтың жоқтығын атап көрсетеді: «Күнделікті сөз қолдану құнсыз және құнды бағалаулар арасындағы шекті өшіріп жібереді» [20. Б. 209]. И.С. Нарский экономикалық құн ұғымын және құндылық ұғымын бір-бірімен теңестіруге немесе жақындатуға қарсы шығады, өйткені неміс тілінде олар бір терминмен белгіленеді. Нарский бұл жерде «марксистік» құндылық теориясын негіздеуге тырысатындарға, К.Маркстің «Капиталына» сілтеме жасаушыларға қарсы негіз келтіреді.И.С. Нарский «әрине– «Капитал» және жалпы марксизмнің экономикалық теориясы Маркс пен Энгельстің құндылықтар мәселесіне қатысты көзқарастарын көптеген жағынан түсінуге көмектеседі, бірақ бұл мәселені нақты түсіндіруде басты рөлді құн теориясы емес, капиталистік өндіріс тәсіліндегі жұмысшылардың эксплуатациясы, бөлінуі және қысымы, сондай-ақ социалистік революцияның идеалдары туралы ілім атқарады» деп жазады [20. Б. 210]. Мұнда біз бір шектен екінші шекке өту барысын көріп отырмыз. Бірақ оған назар аудармаймыз. Нарскийдің

айтқан пікірлерінің арасында: «Құндылықтар партиялылық принципіне бағынады» [20. Б. 217] деген де өзіндік ойлар бар.

«Біз үшін, атап өткеніміздей, И.С. Нарскийдің құндылықтардың табиғатын қалай түсіндіретіні маңызды. Ол «құндылықтар өздерінің көріну құрылымы бойынша субъект пен объект арасындағы өзара әрекеттесудің сәйкес (белгілері бойынша) жағдайларында актуализацияланатын мәндерге ұқсайды. Мәндер сияқты, құндылықтар да субъект пен объект арасындағы өзара әрекеттесудің категориялары болып табылады және диспозициялық сипатқа ие болады» [20. Б. 220] деп жазады. Сондай-ақ: «Құндылықтар қандай да бір объективті заттар ретінде жоқ; олардың бар болуы, алайда, субъектінің психикалық тәжірибесіне дейін келмейді. Құндылықтар диспозициялық түрде бар, ал олардың рөлін әлеуметтік қатынастар, әлеуметтік және жеке жағдайлар мен қасиеттер атқарады» [20. Б. 225]. «Диспозициялық» сөзі латынның dispositio сөзінен шыққан, оның мағынасы «орналасу» дегенді білдіреді. Жалпы және әлеуметтік психологияда «диспозиция» ұғымы субъектінің бір нәрсеге немесе біреуге бейімділігін, сондай-ақ оған деген икемділігін білдіреді. И.С. Нарский құндылықтарды субъектінің бір нәрсеге (нақты әлеуметтік қатынастарға, әлеуметтік немесе жеке жағдайларға) деген бейімділігі ретінде қарастырады. Ал субъектінің санасында жағдай немесе қатынастар өздері құндылық ретінде көрінеді.»

«Осылайша, біз құндылықтарға қатысты төрт келісімсіз көзқарасты келтірдік. Құндылықтардың мәні мен марксистік-лениндік аксиологияның мүмкіндігі туралы талқылау барысында белгілі этикашы О.Г. Дробницкийдің позициясы ерекше назар аудартады.»

«Ол: ««Марксистік аксиология» жақтаушылары, әрине, буржуазиялық аксиологияның дамып жатқанын, яғни үш тоқсан ғасыр бойы көптеген әртүрлі теориялармен ұсынылғанын елемеуге болмайтынын мойындауы керек. Осыған байланысты идеалистік құндылық концепцияларын материалистік көзқарастан сынға алу міндеті туындайды. Бірақ олар бұл міндетті негізінен буржуазиялық аксиологияның жекелеген тұжырымдарының қате екенін көрсету және «түзеу» ретінде шектейді, ал аксиологияның пайда болуы мен оның әлеуметтік алғышарттарын талдау, оған тән әдістемелік кемшіліктерді, яғни құндылық мәселесін қою тәсілін сыни түрде қарастыру, орындалмай қалады. Ерекше атап өтетін жайт, мәселені қою тәсілі көп жағдайда ұқсас, және әсіресе, тарихи-философиялық тәжірибені ескермей, «бәріне белгілі фактілерден» тікелей жинақтау арқылы құндылық теориясын құрғысы келетін авторларда байқалады, бұл буржуазиялық аксиологияның ештеңе айтпайтынын көрсетеді» деп жазады [21. Б. 7].

«Егерсол кезең үшін міндетті кейбір терминологияға, назар аудармайтын болсақ, О.Г. Дробницкиймен келісуге болады. Біз қарастырған құндылықтар мәселесіне қатысты көзқарастардың басым

көпшілігі неокантшылдық Баден мектебі, Н. Гартман және басқалар қойған шеңберден шықпайды. Шынында да, біз қарастырған авторлардың ешқайсысы нақты әрі анық жауап бермеді: құндылықтар дегеніміз не, олар қайда және қалай бар? Сондықтан О.Г. Дробницкийдің сұрағы түсінікті: «Құндылықтар мәселесінде қандай да бір нақты теоретикалық мазмұн бар ма?» [22. Б. 25]. «Құндылық – бұл нақты нәрсе ме, әлде тек қиялдағы нәрсе ме, ол осы сөздің жалпы мағынасында бар ма, әлде принципті түрде басқа мағынада ма?» [23. Б. 294].

«О.Г. Дробницкий құндылықтардың объективті түрде бар екенін, құндық қатынасты және құндық сананы жоққа шығармайды. Керісінше, ол құндылықтар феноменін әрі қарай зерттеуді қажет деп есептейді. Алайда – бұл оның позициясының мәні – ол бұлардың бәрі күнделікті өмір сүру мен күнделікті сананың игілігі екенін айтады. Бірақ біз ғылыми-теориялық және философиялық талдау деңгейіне көтерілгенде, біз міндетті түрде құндық позицияны тастауымыз керек. Сондықтан О.Г. Дробницкий: «Құндылық мәселесі, өткеннің философтары қойғандай және аксиологияны жақтаушылар қайтадан көтергендей, бұл «жалған мәселе» [23. Б. 289] деп жазады. Сондықтан, ол: «Біздің (яғни марксистік. – В.Е.) философиямызда ғылымды толықтыратын ерекше құндылықтар мәселесі болуы мүмкін емес» қорытындылайды [23. Б. 226].

«Бізге О.Г. Дробницкийдің құндылықтар мәселесіне философиялық және дүниетанымдық дәреже беруден бас тартуы тым қатал болып көрінеді. Бірақ оның «марксистік-лениндік» аксиология нұсқасына жасаған сыны сөзсіз негізделген. Бұл мәселені басқа жолмен шешу қажет болды, және бұл шешім немесе, нақтырақ айтсақ, оған деген көзқарас өткен ғасырдың 70-жылдарының соңында белгілі философ Г.С. Батищевпен ұсынылды. Ол адамның болмысында және оның шындыққа қатынасында үш деңгейді немесе, оның терминологиясына сәйкес, үш алаңды бөліп көрсетеді:»

«а) дербестік пен тоқтату логикасы берілген субъект-объектілік қатынастар саласына сәйкес келетін коммуналдық қызмет саласы;

б) шексіздікке ашылған субъективтік қатынастар арасындағы объектілік қатынастар нақтыланатын ұмтылыстар өрісі;

в) шексіз ұмтылыстарды шығармашылықтың немесе космостық әмбебап, болмыстықбірлескен авторлық ретінде жасау алаңы» [24. Б. 120]. Содан кейін Г.С. Батищев әрбір «алаңның» сипаттамасын береді. Ол: «Пайдалылық алаңында субъект қажеттіліктер субъектісі ретінде көрінеді, ол өзінің ауқымының иесі, әлемге объекті ретінде қойылатын талаптар кодексін қорытатын адам: ол мұндашектеулі және өзімен аяқталатын болмыс ретінде вектормен өмір сүреді… Шексіз ұмтылыстар алаңында субъект, тіпті ең үлкен пайдалылық мөлшері оның құндылықтық және мақсаттық (К. Маркс «өзіндік мақсат» деп атаған) бағыттылығының әсерімен салыстырғанда ешқандай әсер етпейтін субъект ретінде көрінеді: өзінен шексіз нүктелерге немесе шығармашылық идеалдарына қарай бағытталады… Ақырында, тек шексіз ұмтылыстарды шығармашылық

алаңында субъект әлемді абсолютті мәселелендіруге көтеріледі, себебі кез келген өз-өзін орталықтандырудан, сондай-ақ әлемге деген кез келген құндық таңдаулылықтан бас тартады» деп жазады [24. Б. 120-121].

Келтірілген мәтіннен көрініп тұрғандай, Г.С. Батищев пайдалы және құнды нәрселерді айқын және нақты ажыратады: соңғысы пайдалыдан жоғары болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, құндылықтарды адамның пайдасына сәйкес келетін нәрсе ретінде анықтау жарамсыз деп есептейміз. Бізге, сондай-ақ, құндылықтардың мүдделермен бір деңгейге қойылуы жөніндегі пікірлерді де жарамсыз деп санау қажет. Мысалы, А.Г. Здравомыслов: «Рухани ұмтылыстар, идеалдар, қағидалар, мораль нормалары мүдделер саласына емес, құндылықтар саласына жатады. Адам қызметінің ынталары мен себептері мұнда одан әрі дамиды: қажеттіліктер, мүдделерге айналдырылған, өз кезегінде құндылықтарға «айналдырылады» деп жазады [25. Б. 160]. Демек, қажеттіліктерден мүдделер арқылы құндылықтарға тек сандық өзгерістер ғана өтеді. Сілтемеленген жұмыстың басқа бетінде А.Г. Здравомыслов құндылықтарға былайша анықтама береді: «Құндылық – бұл рухани өндіріс саласында еңбек бөлінісі арқасында тарихтың даму барысында қалыптасқан мүдделер» [25. Б. 166]. Ал мүдде, қажеттілік сияқты, сол «алаңға» жатады.

«А.А. Хамидов құндылықтық қатынастың спецификасын былайша түсіндіреді: «Құндылықтық қатынаста адам, ең алдымен,өзіне емес, затқаадал болуға тырысады және дәл осы затқа адал болу арқылы өзіне адал болуға мүмкіндік табады; ал қажеттілік қатынасында адамегер ол осы адалдықта ең алдымен өзіне адалдықты жүзеге асырса, тек сол жағдайда затқа адал болып табылады. Пайдалылықөз түріндегі құрал ретінде әрдайым адамнан төмен нәрсе ретінде қарастырылады. Ал құндылық әрдайым адамнан жоғары немесе оған тең болып табылады. Адамдар құндылыққа ұмтылады, өздерін және шындықты сол арқылы өлшейді, ал оларды өздеріне бағындырмайды.» [26. Б. 58].»

«Дегенмен, келтірілген пікірлерден құндылықты қалай түсіну керек екендігі түсініксіз, тек оның пайдалыдан жоғары екендігі және қажеттілік немесе мүдделермен емес, ұмтылушылықпен анықталатындығы айтылған. Біздің ойымызша, Г.С. Батищевтың «Білу және шығармашылық» атты мақаласында ерекше жауап табуға болады (бұл «Білу теориясы» атты екінші томның бір бөлімі). Онда «Үш мағыналық алаң» [27. Б. 164-169] атты параграф бар, онда Г.С. Батищевтің жоғарыда келтірілген «Диалектика – тұтас дамыған адамның дүниетаным логикасы» мақаласында сипатталған «алаңдар» түсіндірме құрал деп аталады. Демек, құндылық – бұл ерекше мағыналық феномен, арнайы мағыналық мазмұн. Бірақ бұл мазмұн – шындыққа және оның ішіндегі барлық нәрселерге белгілі бір қатынасты анықтайтын мазмұн болып табылады. Біз мұндайқұндылықты түсінуді қанағаттанарлық деп санаймыз және өзіміздің әрі қарайғы зерттеуімізде осы түсінікті басшылыққа алатын боламыз.

2. ҒЫЛЫМИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ТҮСІНІГІ

Құндылық феноменін алғаш рет неміс философы және физиологы Р.Г.Лотце (1817–1881) арнайы белгіледі. Ол өзінің «Логика» (1874) еңбегінде заттың бар болуы мен оның мағыналық мазмұны мен құндылығының мәнін қатаң ажыратты. Дегенмен, жалпы құндылықтар мәселесі, атап айтқанда, когнитивтік құндылықтар Баден (Фрейбург) мектебінің неокантшылдарының, ең алдымен В.Виндельбандтың (1848–1915) және әсіресе Г.Риккертың (1863–1936) еңбектерінде толық күшінде көрінді.

Г.Риккерттің пайымдауының логикасы төмендегідей. Философияның пәні –әлемдік тұтастық немесе тұтас әлем.Ол дүниетаным деп аталатын нәрсені дамытуға ұмтылады. Дүние туралы ойлау Мен және әлемнің немесе басқаша айтқанда субъект пен объектінің қарама-қайшылығына әкеледі. Мен және әлем, субъект және объект арасындағы қарым-қатынаста«әлемдік мәселе» бар екенінатап өтеді Рикерт. Бұл мәселенің екі шешімі бар. Біріншісі – объектіге сүйене отырып, оған субъектіні қосу арқылы әлемдік тұтастықты түсіну. Екінші шешім, керісінше, субъектіге сүйене отырып, әлемдік тұтастықты құру. Осылайша, Рикерт атап өткендей, екі қарама-қарсы дүниетаным пайда болады, олардың әрқайсысы біржақты, демек, шындыққа сәйкес келмейді. Біреуі объективистік, екіншісі субъективистік.Екеуі де дүниетаным мәселесін шешпейді. «Оларұсынғанәлем туралы түсінік, - деп атап көрсетеді Г.Риккерт, - бұл үшін тым тар. Олардың екеуі де нақты болмыстың шеңберінен шықпайды, бірақ болмысты қаншалықты кең түрде қарастырсақ та, ол бәрібір дүниенің бір бөлігі ғана. Болмыстан басқа біз түсінгіміз келетін құндылықтар да бар.Тек болмыс пен құндылықтардың жиынтығы ғана әлем атына лайық [28].

Бұл Г.Риккерттің және жалпы Баден мектебінің неокантшылдарының негізгі ұстанымы: субъекті мен объектіні қамтитын дүние бүкіл әлем емес, оның бір бөлігі ғана. Қарапайым адамдар, дейді Риккерт, келесідей ойлайды. Кейбір объектілерден құндылық табуға болады. Оларды да әдетте құндылықтар деп атайды. Бірақ бұл толық қателік. Мысалы, сурет немесе мүсін құндылық болып табылады. Бірақ кенеп, бояулар мен лак картиналар немесе мәрмәр (қола, ағаш, гранит және т. б.) құнды бола ма? Рикерт атап өткендей, мұндай объектілерді осы объектілердегі құндылықтардан ажырата отырып, оларды «игілік» деп атаудың мағынасы бар. Дегенмен, құндылық, сөзсіз, қандай да бір түрде объектімен ғана емес, сонымен қатар субъектімен де байланысты: өйткені ол объектілерді бағалайды. Бұдан сұрақ туындайды: бағалау актісі мен құндылығы мүмкін бірдей шығар? Адамдар әдетте осылай ойлайды, дейді Риккерт. Сондықтан бағалау субъектісі болмаса, құндылық та жоқ деп санайды.

«Біз, - деп жазады Рикерт, - бұл жерде философиядағы ең кең таралған және сонымен бірге шатастыратын алалаушылықтардың біріне тап болдық. Құндылық пен бағалаудың шатасуы тіпті құндылық мәселесі психологияны психикалық болмыс туралы ғылым ретінде мойындалмайтын жерде де кездеседі. Сондықтан біз құндылық ұғымы мен бағалау субъектісінің психикалық актісі ұғымын кез-келген бағалау мен ерік-жігер сияқты, құндылық ұғымы мен құндылықтар табылған объектілер яғни игіліктер ұғымын ерекше ажырата білуіміз керек. Біз үшін құндылықтар әрқашан бағалаумен байланысты, бірақ олар олармен *байланысты*, сондықтан оларды нақты бағалаулармен теңдестіру мүмкін емес» [29].

Г.Риккерт құндылық пен бағалау ұғымдарын ажырату арқылы өте дұрыс әрекет жасайды. Егер бағалау бар болуы немесе болмауы мүмкін болса, онда құндылықтыңболуы орын алады. Құндылық логикалық тұрғыдан бағалау актісінен, демек бағалаудың өзінен де маңызды. Бірақ Риккерт ары қарай жүреді, өйткені ол құндылықтардың болуы мәселесін басқаша шешеді. Ол былай деп жазады: «Демек, игілікпен баға құндылықтың мәні емес, олар құндылықтардың шындықпен жалғасуы. Демек, құндылықтардың өзі объектілер саласына да, субъектілер саласына да жатпайды. Олар субъекті мен объектіден тыс жатқан толық тәуелсіз патшалықты құрайды. Демек, әлем шындық пен құндылықтардан тұратын болса, онда осы патшалықтардың қарама-қайшылығында әлемдік мәселе жатыр. Қарама-қайшылық объект пен субъектінің қайшылықтарынан әлдеқайда кең. Субъектілер объектілермен бірге дүниенің бір бөлігін – шындықты құрайды. *Оларға* басқа бөлік – құндылықтар қарсы тұрады. Әлемдік мәселе – бұл екі бөліктің өзара байланысы және олардың мүмкін болатын бірлігі мәселесі» [30].

Сұрақ туындайды: бұл қандай сала, құндылықтар шоғырланған қандай өлшем? Риккерт құндылықтар мәселесі объективистік тұрғыдан шешілмейтінін ескертеді. Метафизика құндылықтарды белгілі бір трансцендентальды салаға орналастырады, «интуитивті философия» (Риккерт А.Бергсон философиясын солай атайды) құндылықтарды рационалдыға дейінгі тәжірибе аймағында, имманентті салаға орналастырады. Риккерттің пікірінше, екеуі де өмірдің мәнін объективті түсіндіруге қабілетті дүниетаным жасай алмайды. Егер сіз "құндылықтарды шындықпен байланыстыратын және қалаған дүниетанымның негізін құрайтын саланы іздесеңіз, онда Риккерт атап өткендей, бұл бірлікті біріктірілген екі аймақ та өздерінің қосарлануы мен ерекшеліктерінде өзгеріссіз қалатын мағынада түсіну керек. Сондықтан біз құндылықтар мен шындық сияқты дербес және тәуелсіз болатын қандай да бір ерекше үшінші патшалықты емес, орта патшалықты іздейміз, өйткені бұлар баламаларды сарқытады» [31].

Г.Риккерт бұл «орта патшалықты» мағына ұғымымен байланыстырады. «Тәжірибе немесе бағалау әрекетінің мәні, - деп жазады ол, - болмыс та, оның құндылығы да емес, тәжірибе әрекетінде жасырылған құндылықтың мәні, демек, екі патшалықтың байланысы мен бірлігі. Сәйкесінше, біз енді үшінші патшалықты мағына патшалығы деп белгілейміз, осылайша оны барлық болмыстан шектейміз, сонымен қатар біз бұл патшалыққа енуді «түсіндірме» (Deuten) сөзімен белгілейміз, ол объективтік сипаттау немесе түсіндіру (Erklären) немесе шындықты субъективті түсіндіруден (Verstehen)»өзгеше [32]. Осылайша, әлем, Рикерттің пікірінше, объект пен субъектіге, құндылықтар мен мағынаға бөлінген шындықтан тұрады.

Қарастырылған барлық нәрселерден Рикерт, біріншіден, құндылық деген не, оның мәні неде екенін түсіндірмегені анық; екіншіден, ол құндылықтардың болмысын және олардың шоғырлану орнын ашпаған; үшіншіден, бұл «х»-ке ол «у»-ті қосты - мағына туралы да, құндылықтар туралы да түсінікті ештеңе айтпады.

Одан кейін М.Шелер (1874 - 1928), Н.фон Гартман (1882 - 1950), Д.фон Гильдебранд (1889 - 1977), Н.О.Лосский (1870 - 1965) және т.б. сияқты атақты философтар құндылықтар мәселесіне жүгінді. Бірақ олардың ешқайсысы құндылық құбылысының мәнін аша алмады.

Бұрынғы отандық, яғни кеңестік философияда өткен ғасырдың 60-жылдарының басында құндылықтардың табиғаты туралы және құндылықтар теориясы (аксиология) ресми кеңестік философия болған марксистік-лениндік философияның бөлімі ретінде тарихи материализммен үйлесімді ме деген пікірталас өрбіді. Көптеген пікірлер айтылды, бірақ ғалымдар қандай да бір оң нәтижеге қол жеткізе алмады. Құндылықтар мәселесіне қатысты көзқарастардың көпшілігі Баден мектебінің неокантшылдары Н.Гартман және басқаларымен белгілеген шеңберден шықпады. Шын мәнінде, талқылауға қатысушылардың ешқайсысы келесі сұраққа нақты және айқын жауап берген жоқ: құндылықтар дегеніміз не, олар қайда және болмысы қалай? Сондықтан атақты этик О.Г.Дробницкийдің (1933 – 1973) пікірталас кезінде қойған сұрағы өте түсінікті: «Құн мәселесінің өзінде қандай да бір нақты теориялық мазмұн бар ма?»[33]. «Құндылық шынайы ма, әлде тек ойдан шығарылған нәрсе ме, ол сөздің әдеттегі мағынасында ма, әлде түбегейлі басқа мағынада ма?» [34].

О.Г.Дробницкийдің өзі құндылықтардың, құндылық қатынастарының және құндылық санасының объективті болуын жоққа шығармады. Сонымен қатар, ол құндылықтар құбылысын одан әрі зерттеу қажет деп санады. Алайда, бұл оның ұстанымының мәні – ол мұның бәрі күнделікті өмір мен күнделікті сананың меншігі деп есептеді. Бірақ біз ғылыми-теориялық және философиялық талдау деңгейіне жеткенде, қажет болған жағдайда құндылық позициядан міндетті түрде кетуіміз керек..

Сондықтан, «өткен заман философтары қойған және аксиологияны жақтаушылар қайтадан алға қойған құндылық мәселесі – ойдан шығарылған мәселе» деп жазады О.Г.Дробницкий [35]. Сондықтан, ол қорытындылайды: *«Біздің (яғни, марксистік – В.Е.) философиямызда ғылымды толықтыратын құндылықтардың ерекше проблемасы болуы мүмкін емес»* [36].

Іс жүзінде О.Г.Дробницкий философиялық-дүниетанымдық мәртебе құндылықтары мәселесінен бас тартуда тым үзілді-кесілді болып шықты. Бірақ оның Аксиологияның «маркстік-лениндік» нұсқасын сынауы, әрине, орынды болды. Ол адамның болмысында және оның шындыққа деген көзқарасында үш деңгей немесе оның терминологиясы бойынша үш өріс бөлді:

Бұл мәселені басқаша шешу қажет болды, ал оның шешімін өткен ғасырдың 70-жылдарының аяғында белгілі философ Г.С.Батищев (1932 - 1990) ұсынған болатын. Ол адам болмысындағы және оның шындыққа деген көзқарасында үш деңгейді немесе оның терминологиясында үш өрісті анықтады:

а) субъект-объект қатынастарының дербестігі берілген өрісіне және аяқталу логикасына сәйкес келетін пайдалылықтар өрісі;

б) объектілік қатынастар шексіздікке ашылған субъектілік қатынастар арасында неғұрлым нақты алынып тасталатын ұмтылыс өрісі;

в) шексіз ұмтылыстардыңөзін жасау өрісі немесе шығармашылықтың өзі ғарыштық әмбебап, болмыстық бірлескен авторлық ретінде [37]. Әрі қарай Г.С.Батищев әр «өріске» сипаттама береді. Ол былай деп жазады: «Пайдалылықтар өрісінде субъект қажеттіліктердің субъектісі ретінде, өз масштабының иесі ретінде әрекет етеді, оның әлемге объективті әлем ретінде қойған талаптарының кодын қорытындылайды: ол мұнда өзі шекті және аяқталатын болмыс ретінде вектормен өмір сүреді... Шексіз ұмтылыстар өрісінде субъект бағдарланудың құндылығы мен мақсаттық сапасымен салыстырғанда (К. Маркс «өзіндік мақсат» деп атаған)пайдалылықтың ең үлкен мәні де оған әсер ету күші жоқ субъект ретінде әрекет етеді: өзінен шексіз нүктелерге немесежасампаздық идеалдарына... Ақырында, тек шексіз ұмтылыстарды жасау саласында субъект абсолютті мәселелендіруге көтеріледі, өйткені ол өзін толық мәселелендіруге оралады және бар *өзіндік центризмнен* ғана емес, сонымен бірге әлемге деген кез келген құндылыққа негізделген алдын ала таңдап алынған қатынастан бас тартады» [38].

Келтірілген мәтіннен Г.С.Батищев пайдалылық пен құндылықты кенет және анық ажыратады белгілі: соңғысы пайдалылықтан жоғары. Осы тұрғыдан алғанда, құндылықтардың адамға пайдалы нәрсе ретіндегі барлық анықтамалары негізсіз. Құндылықтар мүдделермен бір жазықтықта орналастырылатын көзқарастар да негізсіз деп саналуы керек. Мәселен, А.Г.Здравомыслов былай деп жазады: «Рухани ұмтылыстар, идеалдар,

принциптер, моральдық нормалар мүдделер саласына емес, құндылықтар саласына жатады. Мұнда адам әрекетінің стимулдары мен себептері одан әрі дамиды: мүдделерге айналған қажеттіліктер, өз кезегінде құндылықтарға «айналады» [39]. Қажеттіліктерден мүдделер арқылы құндылықтарға қарай қозғалыста тек сандық өзгерістер болады екен. Келтірілген еңбектің басқа бетінде А.Г.Здравома құндылықтарға мынадай анықтама береді: «Құндылық – рухани өндіріс саласындағы еңбек бөлінісінің салдарынан тарихтың даму барысында оқшауланған мүдделер» [40]. Қызығушылық та, қажеттілік сияқты, сол «өріске» жатады. Құндылық қатынасының ерекшелігін қазақ философы А.А.Хамидов былай түсіндіреді: «Құндылық қатынасы арқылы адам ең алдымен өзіне емес, затқа адал болуға ұмтылады және өзіне адал болу затқа адалдықта болады; ал қажеттілік қатынаста адам тек затқа ғана адал болады, өйткені бұл адалдықта ол ең алдымен өзіне деген адалдықты түсінеді және жүзеге асырады. Пайдалылық әрқашан адамнан төмен нәрсе, құралдың бір түрі ретінде көрінеді. Құндылық әрқашан адамнан жоғары немесе оған тең. Олар құндылыққа ұмтылады, олар*онымен* өздерін және шындықты өлшейді, олар құндылықтарға араласады, пайдалылық сияқты оларды өзіне бағындырмайды» [41].

Алайда, жоғарыда келтірілген пайымдаудан құндылық пайдалылықтан жоғары және қажеттілік немесе қызығушылықпен емес, ұмтылыспен анықталатынын қоспағанда, оны қалай түсіну керектігі түсініксіз. Бірегей жауапты Г.С.Батищевтің «Таным және шығармашылық» мақаласынан табуға болады. Онда «Үш мағыналық өріс» [42] параграфы бар, онда жоғарыда келтірілген «Диалектика тұтас дамыған адамның дүниетанымының логикасы ретінде» мақаласында Г.С.Батищев сипаттаған «өрістер» мағыналық деп аталады. Демек, құндылық – ерекше мағыналық құбылыс, ерекше пайдалылық үсті немесе асапайдалылық мағыналық мазмұн. Бұл шындыққа және ондағы барлық нәрсеге қатысты белгілі бір тәсілді белгілейтін мазмұн. Құндылықтардың мәнін түсіну ең қанағаттанарлық деп есептелуі керек және дәл осы тақырып оқулықтың келесі тарауларының негізінде жатыр.

Келесі бөлімнің тақырыбына тікелей кіріспес бұрын, алдымен осы нұсқаулықтың авторы ғылымның қандай түсінігін ұстанатынын алдын-ала анықтау керек. Бұл жерде ғылымның мәні, пайда болған уақыты, жалпы құрылымы туралы мәселені қозғау керек. Ғылым дегеніміз не? - деген сұрақтан бастайық. Ең қарапайым жауап: ғылым – танымдық іс-әрекет өрісінен басқа ештеңе емес. Бірақ әрбір танымдық әрекетті ғылым деп санауға бола ма?Көпшілігі теріс жауап береді. Өйткені, «ғылыми таным», «ғылыми білім» деген тіркестер бар. Демек, ғылыми емес таным да, ғылымнан тыс білім де бар. Көптеген адамдар ғылымды танымдық әрекеттің ерекше түрі деп санайды. Бұлай ойлайтындар ғылымның пайда болу мерзімін адамзат қоғамы мен мәдениетінің пайда болуымен емес,

қоғам мен мәдениеттің белгілі бір даму кезеңімен байланыстырады. Басқаша айтқанда, ғылымның не екенін түсіну мен оның қашан басталғанын түсіну бір-бірімен тығыз байланысты.

Мәселен, Г.Спенсер ғылымды жай ғана жетілдірілген күнделікті білім деп түсінді, сондықтан оның пайда болу уақытын терең архаизмге жатқызды. Ол былай деп жазды: «...Ғылым жалаң сезім мен білімсіз ақылдың көмегімен алынған кәдімгі білімді жетілдіру сияқты, бұл қарапайым білімнің өзі де қарапайым қабылдаулардан бірте-бірте жасалады. Біз бастау алатын ең қолайлы жағдай – жабайы адамның жетілген санасы» [43]. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі ғылым ешқандай сапалық өзгерістерсіз, диалектикалық секіріссіз және т.б. алғашқы сана мен білімнің ұзақ эволюциясының нәтижесі болып табылады.

Сонымен қатар, мұндай көзқарас ғылым дамыған және жұмыс істеген тарихи, ауысысқан мәдени дәуірлердің ерекшеліктерін елемейді,

Басқа бір көзқарас бойынша, ғылымның осылайша пайда болуының басы Жаңа дәуір, яғни XVII ғасыр, ал XVII ғасыр классикалық механика мен жалпы эксперименттік математикалық жаратылыстанудың пайда болған уақыты. Айта кету керек, бұл көзқарасты көптеген батыс және кейбір орыс тарихшылары мен философтары ұстанған және әлі де ұстануда. Ғылым алғаш рет қазіргі мәдениетте пайда болды деген болжамнан қандай қорытынды шығады? Біріншіден, ғылымды эксперименталды математикалық жаратылыстану ғылымымен сәйкестендіру. Екіншіден, ғылым тек еуропалық құбылыс, сондықтан Ғылым планетаның басқа континенттерінде, басқа мәдениеттерде бола алмады деген қорытынды шығады. Үшіншіден, бұл болжамнан Еуропада Жаңа дәуірге дейін ғылым болмаған деген қорытынды шығады. Бұл «антикалық ғылым» және «ортағасырлық ғылым» ұғымдарының мағынасы жоқ дегенді білдіреді.

Алайда ғылымның мәні туралы да, оның пайда болу уақыты туралы да үшінші көзқарас бар. Сонымен, атақты философ Е.В.Ильенков (1924 - 1979) ғылымның пайда болуын таптардың, мемлекеттің, құқықтың және басқа да қоғамдық институттардың пайда болуына әкелген қоғамдық еңбек бөлінісімен байланыстырады. «Дәл осындай тағдыр, - деп жазады ол, - бұл жерде ойлану. Ол да ерекше кәсіпке, кәсіби ғалымдардың, рухани-теориялық еңбек мамандарының өмірлік тағдырына айналады. *Ғылым* – белгілі бір жағдайларда ерекше кәсіпке айналған ойлау» [44]. Мұнда бір ғана түсініктеме қажет: «ойлау» сөзінің орнына «таным» сөзін қолдану керек. Өйткені, ойлау дербес әрекет ретінде философияда көбірек кездеседі. Яғни, Е.В.Ильенков берген анықтама ғылымды сипаттаудан гөрі философияны сипаттау үшін қолайлы. Бұл түзетумен А.А.Хамидовтың ғылымға берген анықтамасын қанағаттанарлық деп бағалауға болады: «Ғылым... – тәуелсіздік берген қоғамның танымдық мәдениеті. Осылайша ол таптық қоғамда пайда болады, содан кейін дамып, өзінің әлеуметтік

ұйымдасуы жағынан да, танымдық мәдениет түрі жағынан да әртүрлі формаларға ие болады» [45]. Ал Жаңа дәуір ғылымына қатысты ол «бұл кезеңде жалпы ғылым емес, тек оның тарихи анықталған түрі ғана пайда болды» [46] деп жазады.

Осылайша, осы үшінші көзқарас бойынша ғылым мәдениеттің ерекше саласына бөлінген танымдық іс-әрекет ретінде, адамзат тарихының сол кезеңінде алғашқы мәдениеттен, алғашқы қоғамнан, иеліктерге, таптарға және жеке мүдделері бар адамдардың басқа топтарына, қоғамға мемлекетпен, құқықпен, саясатпен және басқа институттармен бөлінген қоғамға көшу жүзеге асырылатын кезінде пайда болады. Мұндай қоғамда мәдениеттің ерекше салаларында тек ғылым ғана емес, сонымен бірге өнер, дін, мораль да ерекшеленеді (соңғысы қатаң институттандырылған формаларды қабылдамайды). Дәл осы ғылымның пайда болу мәні мен уақытын түсіну бұл оқу құралында қабылданады.

Енді ғылымның құрылымы туралы бірнеше сөз айту керек. Кезінде К.Маркс «рухани өндіріс» түсінігін енгізді, ал ғылым рухани өндірістің түрі немесе формасы деп атала бастады. Бұл ғылыми білімнің өндірісі. Қазіргі ғылым белгілі бір жағынан материалдық өндіріс саласына ұқсас болып келеді. Бұл да ерекше әлеуметтік институт. А.Н.Кочергин, Е.В.Семенов және Н.Н.Семёнова былай деп жазады: «Ғылымның әлеуметтік институты – бұл ғылыми білімді өндіру мен таратуды, сондай-ақ ғылыми кадрларды ұдайы өндіруді және ғылым мен қоғамдық өндірістің басқа салалары арасындағы қызмет алмасуды ұйымдастыратын жәнеқызмет көрсететін мекемелер жүйесі. Бұл жағдайда ғылымның әлеуметтік институты ғылыми өндірісте басқару қатынастарының өмір сүруінің әлеуметтік формасы болып табылады» [47]. Енді ғылымның құрылымына тоқталайық, ол жоғарыда айтылғандай, материалдық өндіріс саласына біршама ұқсас. А.А.Хамидов былай деп жазады: «Онда манипуляциялық, әкімшілік-басқарушылық сипаттағы құрылымдар мен функциялар қалыптасады, олар когнитивтік процестің үстінен құрылады және олар қоғамның еркін ең жақын орындаушылары, оның манипуляция жасаушы органдары, ерік-жігерінің сүңгуірлері ретінде әрекет етеді. Осы құрылымдар арқылы тікелей когнитивтік процестің агенттеріне функциялар тағайындалып, міндеттер жүктеледі» [48]. Ғылымның бұл құрылымы ғылымның әлеуметтік институтқа нәтижесінде пайда болды. Қоғамның басқа түрлерінде мұндай құрылым болмады. Осылайша, ежелгі мәдениетте ғылым шын мәнінде жеке ғалымның ғылыми-зерттеу қызметіне дейін қысқарды. Архимед немесе Евклид, Аристотель (ол тек философ қана емес, сонымен бірге ғалым болған) немесе Клавдий Птолемей – жоғарыда, дәлірек айтқанда: олардың қызметінен бюрократиялық басқару аппаратының қондырмасы көтерілмеген. Ортағасырлық ғылым монастырлар мен университеттерде шоғырланды. Мұнда, әсіресе университеттерде, қолөнершілер гильдияларға

ұйымдасқандай, ғалымдар корпорацияларға біріктірілді. Бұл жерде әкімшіліктің бір түрі болған, бірақ оның ғылым министрлігімен де, қазіргі замандағы ғылыми-зерттеу институттарын басқаратын шенеуніктермен де ешқандай байланысы жоқ еді.

Әрі қарай А.А.Хамидов былай деп жазады: «Қазіргі... ғылымда негізгі үш құрылымды бөліп көрсетуге болады (оның әкімшілік-институционалдық құрылымын есептемегенде, ол іс-әрекетті бөлудің басқа салаларымен бірдей). Бірінші құрылым шығармашылық танымдық процестің өзіндік логикасына сәйкес келеді. Мұндағы танымдық іс-әрекет біртұтас, яғни шығармашылық процесс атрибуттарының толықтығына ие, ал оның субъектісі (ғылым шеңберінде) субъективті жеткіліктілік атрибуттарының толықтығына ие... Ғылымның екінші құрылымы когнитивті процестің бөлшектенуі, оны көптеген ішінара когнитивті операцияларға бөлу нәтижесінде, сондай-ақ ғылымның функционалдыбөлінуі, яғни оны пән бойынша емес, өнеркәсіптің, ауыл шаруашылығының және т. б. салаларында қолдану нәтижесіндепайда болған. Ғылымның үшінші құрылымы – оның білім беру процесінің жүйесінде қалыптасқан құрылымы» [49]. Бұл жұмыста бізді аталған құрылымдардың үшіншісі қызықтырмайды. Ғылымның негізгі құрылымы – ғылыми-танымдық іс-әрекет арқылы қалыптасатын құрылым. Сондықтан осы нұсқаулықта оған аса назар аударылады.

3. ҒЫЛЫМИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ БОЛМЫСЫ МӘСЕЛЕСІ

Маңызды сұрақ туындайды: ғылымға қандай да бір ерекше құндылықтар тән бе, әлде рухани өндірістің басқа түрлеріне қарағанда ол құндылыққа бейтарап па?

XIX және әсіресе XX ғасырларда позитивистік (және кейбір постпозитивистік бағыттағы) бағыттағы ғалымдар (негізінен жаратылыстану ғалымдары) мен ғылым философтарының арасында ғылым мен онда жасалған ғылыми білімнің мәні бойынша бейтарап деген сенім күшті болды. Бұл сенім келесі пайымдау логикасына негізделген. Таным (ең алдымен, жаратылыс танымы) таным субъектінің санасына да, ғылымға да қарамастан, ғылымнан объективті түрде бар пәндерге бағытталған. Танымдық іс-әрекетобъективті шындықты алуға бағытталған, яғни мазмұны бойынша таным субъектісіне қатысы жоқ танымдық пәнніңосындай бейнесі. Құндылықтарға келетін болсақ, олардың барлығы ғылымды қоршап тұрған мәдениетте шоғырланған, ал оларды ғылымға енгізу танымға зиянын тигізеді, өйткені ол адам мен оның санасына қарамастан, оның өзінде қандай болса, сол күйінде шындықты, пән бейнесін бұрмалайды, деформациялайды. Олай болса, ғылым мен ғылыми білімнің құндылық бейтараптығына сенімге жетелейтін мұндай ойлар тізбегінің айқын немесе жасырын алғы шарты ғылым мен мәдениеттің қалған бөлігінің қарама-қарсылығы, олардың арасына нақты шекаралық сызба қою болып табылады.

Алайда, кейбір ғылым философтары көрсеткендей, құндылықты-бейтарап ғылым мен құндылықты-бейтарап ғылыми білімнің идеясы мен соған сәйкес идеалы олардың жалпыға ортақ сипаттары емес, олардың ғылымның өмір сүруі мен дамуының белгілі бір кезеңінде пайда болған *түсінігі* болып табылады.Бұл идея мен идеалдың пайда болуын олар Жаңа дәуірге жатқызады. Мысалы, Х.Лэйси былай деп жазады: «Құндылықсыз ғылым идеясының бірнеше бастаулары бар. Оның өзегі Г.Галилей мен Ф.Бэконның еңбектерінде «саңырау және біздің қалауымыздан бас тартпайтын табиғи құбылыстарға» сілтеме жасай отырып тұжырымдалған болатын. Ф.Бэкон бізді «ақыл-ой идолдарынан» сақтандырып, біз бейім келетін қателердің бар екендігін дәлелдеді...» [50] Лэйси Ф.Бэконның келесі сөздеріне сілтеме жасайды: «Адамның ақыл-ойы құрғақ емес, ол ерік-жігер мен құмарлықпен себеленеді және бұл ғылымда әр адам қалаған нәрсені тудырады» [51].

«Галилейдің құндылықсыз ғылым идеясын дамытуға қосқан үлесі, - деп жазады Леси, «метафизикалық сипатқа ие» [52]. Одан әрі ол әйгілі ғылым тарихшысы А.Койренің сөзін келтіреді, ол гректер мен орта ғасырдың тұйық Ғарышын Н.Коперник бастаған шексіз Ғаламмен алмастыру құндылық, кемелдік, үйлесім, бағыт пен мақсат ұғымдарына негізделген кез келген көзқарастар, сайып келгенде, болмыстың сападан

мүлдем ада болып шығуына, ал құндылықтар әлемінің фактілер әлемінен түбегейлі бөлініп шығуына, ғылыми ойлаудың шегіндіре бастауына әкелді» деп жазады[53]. Осы позицияға сәйкес құндылықтар өздігінен объектілерге жатпайды; объектілер адамға, оның қызметіне, тәжірибесіне немесе қоғамдық ұйымдарға қатынасы арқылы ғана құндылыққа ие болады. Алайда мұның бәрінің астарында анағұрлым іргелі байланыс – Болмысқа жататын себеп-салдар қатынасы жатыр. Танымның міндеті себеп-салдарлық байланыстарды ашу болып табылады, ал құндылықтар бұған көмектесе алмайды. Құндылықтар адам факторымен туындайды, оған туынды болып келеді, ал адамның өзі, өз кезегінде, құндылық объектісі ретінде әрекет етеді. Бірақ құндылықтарды өндірудің өзін болмыстық шындықты («құрылым», «үдеріс», «заң») білдіретін ұғымдардың көмегімен тағы да түсіндіруге болады. Демек, нағыз ғылыми теория құндылық категорияларын қамти алмайды және қамтымауы керек.

«Галилейден айырмашылығы, - дейді Х.Лэйси, - Бэконның құндылықсыз ғылым идеясының бастауы эпистемологиялықжәне әдіснамалық болып табылады» [54]. Бұл жерде пайымдау логикасы келесідей. Әлем адам және оның практикалық қызметі үшін мүмкіндіктер қоймасы ретінде әрекет етеді. Адам өз іс-әрекетінде өзінің көптеген мүмкіндіктерін жүзеге асырады. Бірақ адамның көптеген қажеттіліктері мен тілектері бар, олар призмасы арқылы адам әлемге қарайды. Бірақ әлемнің нақты құрылымы бұл көзқараспен сәйкес келе бермейді. Х.Лэйси былай деп жазады: «Біз қалаған және елестететін нәрселердің бәрі іс жүзінде мұндай емес. Бұл туралы тек құндылық көзқарас негізінде ойлау мүмкін болатын сұраққа жауап бере алмайды» [55].

Галилео мен Бэконның идеялары бірін-бірі толықтыра отырып, біріктіре алады, деп атап көрсетеді Х. Лейси. Оларға метаэтикалық және логикалық бастаулар мен дәлелдер қосылады. Жалпы, Х.Лэйсидің суреті былайша көрінеді: «Құндылықсыз ғылымның іргелі бастаулары метафизикада (әлемнің «негізінде жатқан» құрылымдардың, процестер мен заңдылықтардың онтологиялық біріншілігі), эпистемологияда (эмпирикалық деректердің интерсубъективтілігі, ғылыми қорытындының нормативтілігі), әдіснаманың (эксперименттің сенімділігі) және білім өндірісінің өзі процесінің табыстылығында жасырылған» [56].

Құндылықтан ада ғылым идеясының қалыптасу себептерін басқаша түсіндіруді Л.М.Косарева мен М.К.Петров ұсынған. Ең алдымен, олар бұл идея мен оған сәйкес идеал Г.Галилей мен Ф.Бэкон заманында емес (яғни, XVI – XVII ғасырлар тоғысында емес), XIX ғасырда қалыптасқанын атап өтеді. Олар атап өткен екінші нәрсе, «...“жаратылыстану білімінің”құндылық бейтараптығы шындық ретінде емес, өте нақты әлеуметтік жағдайларда қалыптасқан және ғылымның белгілі бір даму кезеңіндегі қиындықтарының көрінісі болып табылатын әлеуметтік пайдалы әдіснамалық миф ретінде көрінеді» [57]. Сонымен қатар, авторлар

құндылық-бейтарап ғылымның бұл идеалы «өз дамуының белгілі бір кезеңінде (XIX – XX ғасырдың бірінші жартысы) оң рөл атқарды...» [58] деп тұжырымдайды. Авторлар Британдық ғылымды дамыту Қауымдастығының (BAAS) қызметі мысалында талдау жасайды.

Ғылымның институционализациясы, яғни оның әлеуметтік институттардың біріне айналуы алғаш рет Ұлыбританияда 1662 жылы Лондон корольдік қоғамының құрылуымен жүзеге асты. Оның ғылыми химияның негізін салушы Р.Бойл дайындаған жарғысында ғылымның (яғни эксперименттік математика ғылымының) дін, мораль, саясат, тіпті метафизика мәселелеріне араласпайтындығы арнайы көрсетілген. Алайда 1830 жылға қарай ғылым әртүрлі өзгерістерге ұшырап, оны дағдарыс шегіне жеткізді. 1830 жылы атақты философ және ғалым Ч. Бэббидж тіпті «Англиядағы ғылымның құлдырауы туралы ойлар» еңбегін жазып, жариялады. Корольдік қоғам құрылғаннан бері бір жарым ғасыр өтті. Осы уақыт ішінде ғылым тек үлкен тәжірибе жинақтап қана қойған жоқ, сонымен қатар зерттеудің жаңа пәндік бағыттары пайда болды, тіпті ғылыми қоғамдастықтың саралануы да орын алды (Бэббидждің еңбегі жарық көрген кезде бірқатар мамандандырылған ғылыми қоғамдар пайда болды – Геологиялық, Астрономиялық, Зоологиялық және Географиялық). Бұл процестер, Л.М.Косарева мен М.К.Петров атап өткендей, ғылым үшін бірқатар ішкі және сыртқы қиындықтарды туғызды.

Сыртқы қиындықтарға дін мен шіркеудің, сондай-ақ жекелеген теологтардың ғылымды үнемі сынға алуы кірді. Бұл сын ғылымның мәдениеттің ерекше саласы ретінде бөлінген кезден басталды. Бірақ енді бұған жоғары руханилықтың жоғалуы, өрескел утилитаризмге қызмет етуі және т.б. себептермен ғылымды айыптаған романтиктердің сыны қосылды.Ішкі қиындықтар ғылыми пәндердің саралануының артуына байланысты болды. Бұл өз алдына, әрине, ғылымның жалпы даму процесі тұрғысынан прогрессивті құбылыс болды. Бірақ сонымен бірге ғылыми білімнің әртүрлі салалары мен әртүрлі ғылыми пәндер өкілдерінің арасында бытыраңқылыққа әкелді. Ал бұл, өз кезегінде, біріншіден, жаңа заманның басындағы ғылымға (жаратылыстану) тән табиғат туралы біртұтас ғылыми көзқарастың жойылуына әкелді. Біртұтас Табиғаттың (бас әріптен) бейнесі әртүрлі пәндермен зерттелетін және бір-бірімен нашар байланысқанфрагменттерге бөлінді. Екіншіден, ол ғылымның пайдасына және қоғамдық санадағы ғылымның бейнесі үшін өзгерген жоқ. Ақырында, ғалымның фигурасы жұртшылық алдында өзінің бұрынғы әмбебаптығын жоғалтты: ол (тек қоғамдық санада ғана емес, шындықта да) ғылыми танымның белгілі бір саласымен айналысатын маманға айналды. Әрине, бұл маман әлі XX ғасыр ғылымның «жартылай ғылыми қызметкері» емес, бірақ XVII - XVIII ғасыр ғалымымен салыстырғанда, ол кемшін көрінеді.

Жоғарыда айтылған қиындықтарға реакцияның бір түрі 1831 жылы Британдық ғылымды дамыту қауымдастығының – British assotiation for the advancement of science (BAAS) құрылуы болды. Бұл бірлестік жетекшілері ғылымның қоғамдық санадағы бейнесі тұтас және толық болуы үшін оның ішкі бірлігін нығайту міндетін қойды. Бұл ғалымдардың субъективті амбициясы үшін емес, ғылымды әлеуметтік қолдау үшін (ең алдымен қаржылық жағынан) қажет болды. Сонымен бірге, BAAS жетекшілері ғылымның пәніне негізделген бірлігі принципін жоққа шығарды: ғылыммен байланысы жоқ адамдар үшін де физиканың пәні басқа екендігі,ал, мысалы, зоологияда мүлде басқа, ал географияда тіпті басқаша және т.б. екендігі тым айқын болды. Және олар ғылым бірлігінің негізі ретінде зерттеу *әдісінің* бірлігін қойды. Ол бірлік ретінде Ф.Бэкон жасаған индукция әдісі қабылданды. Сонымен қатар, BAAS жетекшілері Лондон корольдік қоғамының жарғысында қамтылған дін, мораль, саясат және т.б. салаларға араласпау принципін қабылдады. «Ғылымға кең әлеуметтік қолдау көрсету мақсатында BAAS жетекшілері институт ретінде ғылым мен қоғамның әртүрлі топтары арасында құндылық қақтығыстарының ең аз мүмкіндігін тудыратын ғылымның бейнесін жасау міндетін қойды» [59]. Ғылымның бұл жаңа бейнесінің негізгі компоненттері: 1) ғылыми білімнің бәрәне қолжетімділігі идеясы және 2) олардың құндылық бейтараптығы идеясы болды.

Бұл екі идеяны да пайда болған позитивизм қабылдады. Осылай, О.Конт позитивті ойлаудың ақыл-оймен тікелей байланысты екенін, «осы (позитивті – В.Е.) әдістің барлық негізгі қасиеттерінің мәні бойынша жалпыға ортақ парасаттылық қасиеттерінен еш айырмашылығы жоқ» [60], және «шынайы философиялық рух (яғни, «позитивті философия рухы.» - В. Е.) барлық жерде ең алдымен қарапайым парасаттылықты барлық шын мәнінде қолжетімді болжамдарға жүйелі түрде кеңейтуден тұратынын» [61] мәлімдеуге асықты.Г.Спенсер – позитивизмнің тағы бір тірегі – жоғарыда айтылғандай, ғылымның басталуы алғашқы мәдениеттен туындайды, ал ересек жабайы адамның ақыл-ойы тірек нүктесі ретінде қабылданады. Позитивизмнің құндылықсыз ғылым идеясын қабылдағаны туралы айтылған болатын.

Енді бір жағынан Х.Лейси мен екінші жағынан Л.М.Косарева мен М.К.Петровтың ұстанымын салыстыратын болсақ, бір қарағанда, олар бір-бірімен келіспейтін сияқты көрінеді. Дегенмен, мұқият қарап шыққанда, сурет басқаша көрінеді. Олардың арасындағы айырмашылық Лэйси құндылық-бейтарап ғылым мен құндылық-бейтарап ғылыми білімнің идеясы мен идеалының пайда болуын Жаңа дәуірдің басталуымен, ал Косарев пен Петров - шын мәнінде, оның соңымен байланыстырады.

Айырмашылық мынада: Лэйси ғылымішілік шындыққа, дәлірек айтсақ, таза танымдық ғылыми әрекетке назар аударса, Косарева мен Петров құндылықсыз ғылым идеясы мен идеалын тұжырымдауға

детерминант (Галилей мен Бэконның Лейсилерінде кездесетін жасырын тұжырымнан айырмашылығы, айқын тұжырым) ретінде әрекет еткен ғылымның әлеуметтік-мәдени ортасына назар аударады.

Екі позиция да бір-бірін толықтырады. Демек, құндылыққа бейтарап ғылым мен ғылыми білім идеясы Жаңа дәуірдің ең басында, жаңа жаратылыстану ғылымдары қалыптаса бастаған сәттен бастап пайда болып, ғылымға бағытталған ғылым мен философияда, былайша айтқанда, жарнамасыз болды деп айтуға болады.Бірақ әлеуметтік-мәдени жағдайлар ғылымның мәртебесіне күмән келтіргенде, бұл идея нақты және біржақты тұжырымдалды. Және ол ғылым ішілік пайдалану үшін емес, ғылымның әлеуметтік-мәдени контексті үшін тұжырымдалған. Бұл бір жағынан Х.Лейсидің, екінші жағынан Л.М.Косарева мен М.К Петровтың ұстанымдарының айырмашылығы мен бірлігін түсіндіру болып табылады.

Алайда, сұрақ туындайды: Г.Галилей, И.Ньютон, Р.Бойл және басқа да ғалымдар жұмыс істеген кезеңдегі және Ф. Бэкон, Р. Декарт және басқа философтар жаңа ғылыми әдіснаманы әзірлеуге және негіздеуге тырысқанда құндылықсыз ғылым идеалы нақты ғылымға қаншалықты сәйкес келді? Бір қарағанда, жауап оң болуы керек. Ғылымға бағытталған ғалымдар мен философтар ғылыми танымның объективтілігі және оның нәтижелері – ғылыми таным принципін жариялады. Олардың көзқарасы бойынша объективтілік шеруге және нәтижеге кез келген субъективті (жеке немесе ұжымдық) үлестерден зерттеу мен білім бостандығын білдіреді. Демек, объективтілік талабы, біріншіден, ғылыми таным субъектісінің бейтараптылығын, екіншіден, білімнің құндылық бейтараптығын білдіреді: ол білімге және білуші субъектіге қарамастан объектіні өзінің өзінде қандай болса, солай көрсетуі керек.

Ғалымдар мен философтар бұрынғы (ең алдымен ортағасырлық) ғылым мен оның жинақталған білімі әртүрлі субъективизмнен, соның ішінде құндылықтан бос емес деп санады. Алайда, талдау көрсеткендей, жаңа ғылым мен философияның адамдары *жалпы құндылықтарды* жоққа шығармады, тек алдыңғы дәуірдің *құндылықтарын ғана*жоққа шығарды. Бұл теріске шығарудың өзі оларға ғылыми танымнан және ғылыми білімнен түрлі құндылықтарды, жалпы құндылықтарды шығарып тастау,теріске шығару болып көрінуі мүмкін еді. Бірақ шын мәнінде олар кейбір құндылықтарды жоққа шығарып, басқаларын растады. Демек, жаңа ғылым, Жаңа дәуір ғылымы ешбір жағдайда құндылыққа бейтарап емес еді. Әйгілі орыс философы В.А.Лекторский былай деп жазады: «Жаңа дәуірдегі тәжірибелік жаратылыстану адамның табиғатқа деген көзқарасын анықтайтын, өте ерекше және бұрын-соңды тарихта болмаған белгілі бір идеалдар мен құндылықтардың белгілі бір жүйесінің пайда болуы нәтижесінде мүмкін болды» [62]. Осылайша, ғылым мен ғылыми білімнің құндылықтардан еркіндігі туралы тезис бұл елес, адасушылық болып табылады. Ал қазіргі уақытта, яғни XXI ғасырдың басында философтар

мен ғалымдардың көпшілігі сол идеяны ұстанады. Сонымен, ғылым тарихының философиялық зерттеулерімен танымал болған П.П.Гайденко былай деп жазады: «Бүгінгі таңда ғалым мен ғылыми қауымдастықтың құндылық бағдары таным процесінде маңызды рөл атқаратынына ғылыми зерттеулердің бағыты мен сипатында дау айту қиын, дегенмен ол әрқашан жеткілікті түрде саналы және рефлексивті бола бермейді» [63]. Бірақ XX ғасырдың 70-жылдарының басында соның ішінде бұрынғы кеңестік философияда бұл тақырып пікірталас тудырды.

Енді ғылыми құндылықтардың ерекшеліктерін қарастырғанымыз жөн.

4. ҒЫЛЫМИ-ТАНЫМДЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Ең алдымен, бұл мәселенің талдауды қажет ететін аспектілерін нақтылау қажет. Әдебиетте бұл мәселеге қатысты бірқатар көзқарастар бар. Мұнда зерттеушілер арасында бірауыздан көзқарас жоқтығына қоса, тақырыптандырудың ешқайсысын толығымен қанағаттанарлық деп санауға болмайды, өйткені олардың ешқайсысы мәселелердің барлық спектрін қамтымайды. Осыған байланысты бұл оқу құралында «Ғылым және құндылықтар» мәселесінің аспектілерін авторлық тақырыптау ұсынылады. Мәселелердің бес блогын бөліп көрсету орынды болып көрінеді: 1) ғылымішілік құндылықтар мәселесі; 2) ғылымнан тыс құндылықтар мәселесі, яғниғылымның әлеуметтік-мәдени ортасына тән құндылықтар; 3) ғылымға да, ғылымның әлеуметтік-мәдени контекстіне де ортақ құндылықтар мәселесі; 4) ғылымнан тыс құндылықтар айнасындағы ғылым құндылықтарының мәселесі және керісінше; 5) ғылымнан тыс және ғылымішілік құндылықтардың өзара әрекеттесу мәселесі. Әрине, бұл мәселелердің блоктары тек салыстырмалы тәуелсіздікке ие және олардың күртбөлінуі олардың әрқайсысын талдау қажеттілігінен тұратын теориялық тапсырманың шарттарымен ғана негізделеді. Бұл нұсқаулықта біз тек ғылымішілік құндылықтар туралы айтатын боламыз.

Ғылым, жоғарыда айтылғандай, ең алдымен, рухани өндірістің арнайы салаға және ерекше әлеуметтік институтқа бөлінген саласы. Бұл саланың мазмұны танымдық іс-әрекет, ғылыми білімді өндіруге арналған қызмет болып табылады. Бұл тұрғыда ғылыми танымдық іс-әрекет, ең алдымен, мамандандырылған, тіпті кәсіби түрде маманданған күнделікті білімге, ал ғылыми таным қарапайым білімге қарсы қойылады. Ғылымның институционализациялауы ғылымның саясатпен, құқықпен, армиямен және басқа да әлеуметтік институттармен бірге жоғарғы әлеуметтік институт – мемлекетке бағынуын білдіреді. Мемлекет ғылымды және ғылыми-танымдық қызметті қолдап, қамтамасыз етеді, ондағы қалыптасқан білімді санкциялайды және бұл білімге білім мәртебесін береді. Осыған байланысты ғылыми-танымдық іс-әрекет пен ғылыми білім ежелгі және қазіргі заманғы әртүрлі ғылыми емес (мысалы, алхимия, астрология, хиромантия, парапсихология және т.б. сияқты) білім түрлеріне қарсы тұрады, мұндай білімді жалған біліммен, ал оны тудыратын білім формаларын жалған ғылыммен саралайды. (мысалы, алхимия, астрология, пальмистика, парапсихология және т.б.) білім, ал оны тудыратын білім түрлері жалған ғылымдар болып табылады. «Ғылыми білім – рухани өндірістің бір саласы – ғылыми зерттеудің ғана жемісі» – деп атап көрсетеді Н.В.Мотрошилова [64]. Сондықтан оның мемлекет пен қоғам үшін маңызы өте зор.

Барлық ғылымішілік құндылықтар белгілі бір иерархияға құрылған. Ғылымның әрбір құрылымдық деңгейі құндылықтардың тұтас

жиынтығымен сипатталады, олар да деңгей ішінде иерархиялық түрде байланысады, ал деңгейлердің өзі де бір-біріне бағынады. Дегенмен, бұл иерархия (құрылымдық деңгейлерде де, олардың арасында да) қатаң тұрақтандырылған деп айта алмаймыз. Бұл тек принципті иерархия туралы айтылуы керек.Бірақ, мысалы, американдық философ және ғылым әдіскері Л.Лаудан сияқты, иерархия принципінен толық бас тартуға болмайды. Классикалық иерархиялық модель құндылықтардың бір бағытты баспалдағын бейнелейді, деп атап өтті ол. Және оны желілік деп атайтын нәрсемен ауыстыруды ұсынады. «Желілік модель иерархиялық модельден айтарлықтай ерекшеленеді...», - деп жазады ол[65]. Бұл модельде, оның пікірінше, ғылыми күйлердің үш негізгі деңгейі – аксиологиялық (құндылық-мақсатты), әдіснамалық және фактілік тұжырымдар деңгейі өзара байланысты болып келеді. Бұл үлгідегі негіздеме енді жоғары деңгейден ең төменгі деңгейге дейін төмендемейді. «Негіздеме мақсаттарды, әдістерді және нақты мәлімдемелерді байланыстыра отырып, иерархияның жоғары және төмен ағуы болып табылады, - деп атап өтті Лаудан.Осы деңгейлердің кез келгенін басқаларына қарағанда артықшылықты немесе іргелі деп түсіндірудің мағынасы жоқ. Аксиология, әдіснама және фактілік тұжырымдар өзара тәуелділік қатынастарында сөзсіз тоғысады» [66]. Л. Лауданның пікірінше, иерархиялық модельде әртүрлі деңгейлер арасындағы қарым-қатынастар анықталмаған және шатастырылған күйде қалады деп есептейді.

Л.Лауданның пайымдаулары, оңай көрінетіндей, жалпы ғылымның А.А.Хамидов белгілеп кеткен (және біз қабылдаған) құрылымдық деңгейлерінің біреуіне ғана қатысты, атап айтқанда, танымдық іс-әрекет тұтас шығармашылық процесс ретінде жүзеге асырылады. Ол төменде талқыланатын болады. Бұған дейін ғылымның үш құрылымдық деңгейі бір-бірімен қандай да бір түрде байланысты екенін атап өткен жөн. Шынымен де, А.П.Огурцов ғылымды ұйымдастырудың екі түрін ғана белгілейді. Ол былай деп жазады: «Ғылымды ұйымдастырудың әр алуан деңгейлерінің кез келгенін қарастырған кезде ұйымдастырудың екі түрін бөліп көрсетуге болады – институттан тыс және институттық» [67]. Бір қарағанда, А.П.Огурцовтың ұстанымы А.А.Хамидовтың ұстанымынан күрт алшақтайды. Шындығында, бұл олай емес. Танымдық процестің логикасына сәйкес келетін құрылым (А.А.Хамидов) мен ғылымды ұйымдастырудың институттық емес түрі (А. П. Огурцов) - екеуі де бір. Институционалдық деңгейді (немесе түрді) екі автор да бөлектейді. А.А.Хамидовтың пікірінше, танымдық процестің ішіндегі жатсынумен байланысты болатын сол құрылымдық деңгейді А.П.Огурцов жай ғана тіпті қарастырмайды.

Енді Л.Лаудан ұсынған желілік модельге қайта оралсақ, оның иерархиялық модельге қатысты сынында рационалды сәт бар деген қорытынды жасауға болады. Егер шынымен де осы модельмен шектелетін

болсақ, оның үстіне оның қатаң нұсқасында шектелсек, көптеген дәлсіздіктер жол бере аламыз. Бірақ егер иерархиялық модельді толығымен алып тастап жәнетек Лаудан ұсынған желілік модельмен шектелетін болсақ, одан да көп дәлсіздіктер мен бұрмалауларға жол бере аламыз. Нәтижесінде жай ғана хаотикалық сурет сияқты нәрсе пайда болады. Сондықтан иерархиялық модель мен желілік модельді бірін-бірі толықтырушы ретінде қарастыру қажет. Бұл ретте иерархиялық модель, әсіресе интегралды білім ретінде ғылымға қатысты басымдылыққа ие. А.П.Огурцов белгілеген ғылымды ұйымдастырудың екі түрімен (бұл әрі деңгейлер) шектелсек те, мұндағы иерархия айқын.

Алайда, сұрақ туындайды: ғылымның институционалды және институционалды емес деңгейлері бір-бірімен қалай байланысады? А.П.Огурцов «ғылымның институционализация процесі қазіргі ғылымның шешуші процесі және жүйе құраушы факторы ретінде қарастырылады» деп жазады [68]. А.П.Огурцовтың қазіргі ғылымға қатысты (және бұл ғылым тек Жаңа заманда ғана пайда болған) бұл абсолютті дұрыс екендігімен келісе аламыз. Ғылымның институционализациясы, яғни оны әлеуметтік институтқа айналдыру ғылымды жоғарғы әлеуметтік институт ретінде мемлекеттің тікелей қызметшісі етеді. Демек, ғылымның институционалдық құрылымы осы бағыныштылық тұрғысынан оның негізгі құрылымы болып көрінеді. Бірақ нақты процесс, нақты іс-әрекет, яғни таным процесі, танымдық іс-әрекет институционализация процесінен өтеді. Бұл процессіз, бұл іс-әрекетсіз мұндай әлеуметтік институт – «ғылым» болмас еді. Жаңа заманға дейін, капитализмге дейін сол Батыс Еуропада ғылым болды, бірақ ол институционализацияланған болмады, арнайы әлеуметтік институтқа айналдырылмады. Демек, шынайы бастапқылық ғылыми-танымдық процесс және сәйкесінше осы процесте қалыптасатын құрылым болып келеді. Заманауи ғылымда оның институционалдық құрылымының негізгі және айқындаушы ғылыми-танымдық үдеріс ретінде әрекет етуі зерттеушілер көрсеткендей, дәл капитализм жүйесінде өзінің шарықтау шегіне жеткен жатсыну процесімен шартталған ғылым болмысының объективті бұрмалануы, бұрмаланған түрі болып табылады.

Дегенмен, бұл бұрмаланған жағдай сақталуда және бұл ғылымның институционалдық құрылымының құндылықтары, біріншіден, негізгі болып саналады, екіншіден, желілік модельге сәйкес, ғылымның басқа құрылымдық деңгейлеріне енеді. Әрине, ғылымның құрылымы туралы сөз болғанда, бұл құрылым қатып қалған, өзгермейтін нәрсе деп ойлауға болмайды; процесс ретінде құрылым туралы, құрылым-процесс туралы айтылу керек. А.П.Огурцов былай деп жазады: «Институционализация көпжақты процесс және мыналарды қамтиды: біріншіден, әлеуметтік қызметтің белгілі бір түрін қолдауға жауапты арнайы функционалды автономды ұйымдарды құру; екіншіден, әлеуметтік мінез-құлық

формаларын анықтайтын нормалар мен үлгілердің жиынтығын қалыптастыру; үшіншіден, осы құндылықтар мен нормаларға сәйкес ғалымдар арасындағы мінез-құлық, іс-әрекет және қарым-қатынас жүйесі; төртіншіден, ғалымдардың өмірін реттеуді, олардың арасындағы қарым-қатынасты және алған білімдерін кейінгі ұрпаққа жеткізуді қамтамасыз ететін белгілі бір құндылық-нормативтік тәртіпті қалыптастыру; бесіншіден, өзіндік «идеологиясы», құндылықтары мен нормалары бар жеке емес, әлеуметтік құрылымдарды – зерттеу топтарын, ғылыми қауымдастықты қалыптастыру, сақтау және дамыту [69].

Айта кету керек, А.П.Огурцов белгілеген бұл құрылымның барлық элементтерін институционалдық-әкімшілік құрылымға біржақты жатқызуға болмайды, екіншіден, бұл элементтердің кейбіреулері өмір сүрудің институционалды формасына да (яғни, олар ғылымның институционалды құрылымына жатады), және институттық емес формасына да (яғни, олар ғылымның институционалды емес құрылымына жатады) ие . Осылайша, арнайы автономды ұйымдар (бұл ғылыми-зерттеу институттары, зертханалар, бөлімдер және т.б. болуы мүмкін) құру, әрине, мемлекеттің, мемлекеттік ғылыми саясатының артықшылығы болып табылады. Зерттеу топтары мен ғылыми қауымдастықты құру негізінен институционалдандырылған нысаны бар құрылымдық элемент болып табылады (кадр саясаты, мекемелердің кадрлық құрамы); бірақ ғылыми қоғамдастықтың өзі ешбір жағдайда сырттай біріккен адамдар емес. Ғылыми қоғамдастық ғылыми-зерттеу қызметі негізінде қалыптасады. «Әлеуметтік мінез-құлық нысандарын анықтайтын нормалар мен үлгілердің жиынтығын» (ғылыми, ғылымішілік мінез-құлық деп санау керек) қалыптастыруға келетін болсақ, институционализация бұл мәселеде аз әсер етеді. Әрине, ғылымның әлеуметтік институты ғылыми қызметкерлер арасындағы лауазымдар, ғылыми дәрежелер мен ғылыми атақтар және басқа да мәртебелер мен беделді айырмашылықтарды белгілейді. Ал бұл, әрине, ғылыми қызметкерлердің әлеуметтік мінез-құлқына із қалдырады; дегенмен, бұл негізінен ресми формалар мен үлгілер болып табылады. Алайда, көп дәрежеде мінез-құлық нормалары мен үлгілері және т.б. танымдық іс-әрекеттің өзінде қалыптасады, яғни оны американдық әлеуметтанушы Р.Мертонның ізімен ғылым этикасы деп атауға болады.

Ғылымның институционалдық-әкімшілік құрылымы иерархиялық түрде де, желілік жолмен де байланысқан өзіндік құндылықтар жиынтығына ие. Осы құрылымның өзі тұрғысынан алғанда құндылықтар иерархиясының жоғарғы жағында басқару құрылымымен және онда бекітілген лауазымдар жүйесімен байланысты құндылықтар орналасқан. Бұл жүйеде басқару пирамидасының ең жоғарғы жағында ғылым министрлігінің шенеуніктері (немесе соған ұқсастар) болады.Әдетте, бұл жеке адамдар контингенті, қоғамдық-саяси жүйеге қарамастан, ең алдымен

өзімшіл мансапқорлық және (егер жағдай рұқсат етсе) өрескел материалдық мүдделерді көздейді. Сондықтан олар үшін құндылықтар ғылыми емес, ең алдымен мәртебе мен беделді құндылықтар болып табылады. Демек, бұл индивидтер контингентінің құндылық бағдарлары номенклатуралық-шенеуніктік әлемнің кез келген өкілдерінің құндылық бағдарларынан айтарлықтай ерекшеленбейді. Бұл құндылықтар және нақты ғылым адамдары үшін бұл құндылық бағдарлар жалған құндылықтар және соған сәйкес бағдарлар болып табылады. Сондай-ақ, барлық институционалды ғылыми құндылықтарды, атап айтқанда, ғылыми қызметкерлердің ғылымішілік мінез-құлқын, ғылыми-танымдық әрекетін және ғылымішілік коммуникацияларды белгілейтін құндылықтарды ғылыми қоғамдастық оң деп қабылдамайтынын атап өтуге болады, өйткені бұл құндылықтар көбінесе ғылымдағы мінез-құлық пен іс-әрекетті және қарым-қатынасты реттейтін белгілі бір шеңберлерді белгілейді. Бұған ғылымның берілген құрылымдық деңгейінің шегінде жеке адамдардың өзі құндылықтар ретінде қабылдай алатын нәрселердің бәрі объективті түрде осындай бола бермейтінін де айта кету керек. Бұл, әсіресе, әкімшілік-басқару аппаратының құрамына кіретін жеке тұлғаларға қатысты. Мысалы, мансапқор немесе жемқор шенеунік ғылымнан ұмтылатын нәрсесі, оның субъективті түрде бағалап, дәл құндылық ретінде қабылдайтын нәрсесі объективті түрде Г.С.Батищев «үміттер өрісі» деп, ал А.А.Хамидов – «ұмтылысты-құндылық деңгейі» депатаған нәрсеге мүлдем қатысы жоқ.Шындығында, мұндай жеке адам «пайдалылық өрісі» шекарасынан (Г.С.Батищев) немесе «қажеттілік-пайдалылық деңгейі» (А. А. Хамидов) шекарасынан шықпайды. Демек, мансапқор немесе жемқор шенеунік шын мәнінде *құндылықтарды* емес, *пайдалылықты* басшылыққа алады, және де - жалпы емес, өзі үшін.Кез келген қоғам түптеп келгенде мансапқорлық пен жемқорлықты айыптайды.

Енді ғылымның негізгі құрылымдық деңгейіне – жоғарыда атап өткендей, әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде ғылымның өзекті негізін, өзегін құрайтын танымдық іс-әрекет жүзеге асырылатын деңгейіне көшейік. А.П.Огурцов былай деп жазады: «Ғылыми қызметте үш түрлі процесті бөліп көрсетуге болады: білімді өндіру, оны беру (әлеуметтік айналым, білімді тарату) және жаңғырту. Бұл үш процесс біртұтас тұтастық сәттерін құрайды, олардың әрқайсысы біртұтас құбылыс ретінде ғылымның құрылымы мен ұйымдастырылуын белгілі бір түрде бейнелейді... Осы үш әлеуметтік-когнитивтік процестің барлық бірлігімен, олардың мақсаты бойынша да, ұйымдастыру формалары мен табиғаты бойынша да, тұтас құрылымдағы орны бойынша да» олардың арасындағы түбегейлі айырмашылықты атап өту қажет [70]. XIX – XX ғасырлардағы ғылымға сәйкес дамыған ғылымда А.П.Огурцов үш негізгі аспектіні немесе үш жағын – нақты танымдық (когнитивті), халықтық (бірінші кезекте кадрлық) және коммуникативті (оның ішінде ғалымдар

арасындағы қарым-қатынастың барлық түрлерін) анықтайды. Ғылымның когнитивтік жағы (білім өндірісі) ғылымның басқа екі жағының негізі болып табылады. Сондықтан құндылықтар мен құндылық бағдарларын талдауды содан бастау керек.

Ғылымдағы танымдық процесс белгілі бір жолмен құрылымдалған. Ол олардың өзара байланысында осы процестің реттілігінің бейнесін беретін бірқатар сілтемелерді қамтиды. А.П.Огурцов «ғылымды когнитивтік ұйымдастырудың келесі деңгейлерін анықтайды: мәселе және зерттеушілік ізденіс; зерттеу саласын, әдістерін оқшаулайтын және бағдарламалық мәлімдемеде, теорияны құруда және оның негізінде жаңа ғылыми бағытты құруда жүзеге асырылатын зерттеу бағдарламасы; арнайы білім, теорияны ғылыми мәселелерді шешудің парадигмасына айналдырумен байланысты ғылыми мамандық, бірыңғай зерттеу техникасы мен зерттеу әдістемесі, бір зерттеу объектісі бар, бірақ түсіндіру мен талдаудың бәсекелес әдістері; пәндік білім, парадигмалық білімнің ғылыми қоғамдастықтың және әлеуметтік-мәдени жүйенің нормасы мен идеалына айналуымен байланысты ғылыми пән; білім беру жүйесінің әртүрлі деңгейлерінде (мысалы, жалпы физика, жалпы биология және т.б.) берілетін білімді «сығымдау» қажеттілігімен байланысты білімнің пәндік кешендері» [71].

Неғұрлым сығымдалған түрде «когнитивті ұйым келесі формада болады: зерттеу ізденісі → зерттеу бағдарламасы → мамандық → ғылыми пән → пәндік кешендер» [72]. А.А.Хамидов бұдан да қысқа нұсқаны ұсынады: «1) ғылымның алдыңғы шебі (іздеу инстанциясы); 2) мамандану инстанциясы (теорияларды рәсімдеу); 3) пәндік инстанция» [73].

А.П.Огурцов пен А.А.Хамидов сипаттайтын танымдық процестің құрылымының негізінде жатқан танымдық әрекеттің басқа құрылымын (ішкі құрылымын) бөліп алу, біздің ойымызша мүмкін және қажет. Кейбір авторлар белсенділік пен еңбекті ажыратқанымен (және негізсіз емес), олардың жалпы құрылымы бірдей. Еңбек, кез келген басқа қызмет сияқты мақсатқа сай. Сондықтан К.Маркстің «Капиталда» берген еңбек сипаттамасына жүгінуге болады. К.Маркс былай деп жазады: «Еңбек процесінің қарапайым сәттері мыналар: мақсатты әрекет немесе еңбектің өзі, еңбек заты мен еңбек құралы»; «Еңбек процесінде адамның еңбек құралының көмегімен әрекеті еңбек затының алдын ала белгіленген өзгерісін тудырады. Процесс өнімде өшеді»; «Егер біз бүкіл процесті оның нәтижесі – өнім тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда еңбек құралы да, еңбек заты да өндіріс құралы ретінде, ал еңбектің өзі – өнімді еңбек ретінде әрекет етеді» [74]. Әрине, материалдық өндіріс саласындағы еңбек рухани өндіріс саласындағы қызметтен, атап айтқанда, ғылыми-танымдық қызметтен түбегейлі ерекшеленеді. Дегенмен, жалпы логика сақталады. Танымдық процесте келесі сәттерді бөліп көрсетуге болады: 1) мақсатқа сай танымдық әрекет, 2) танымзаты, 3) таным құралы, 4) танымдық

әрекеттің өнімі (танымныңзаты туралы білім). Осыған байланысты танымдық процестің бұл жалпы құрылымын А.П.Огурцов белгілеген құрылыммен бірлікте қарастыру керек. Бұл құрылымды ғылыми-танымдық процестің бір түрі ретінде, ал жоғарыда айтылғанды оның мазмұны ретінде қарастыруға болады. Ғылымның когнитивтік құрылымында әрекет ететін құндылықтар мен құндылық бағдарларды қарастырылған ішкі құрылымдармен тығыз байланыста қарастыру қажет. Талдауды формалдық құрылымнан бастау керек. Жоғарыда онда мынадай элементтер бөлініп көрсетілген: танымдық қызмет, оның пәні, танымдық қызметтің құралдары және оның нәтижесі. Пән мен нәтижені – яғни, пән туралы білім мен танылған пән – бір деңгейде орналастыруға болады, ал танымдық қызметтің құралдары – басқа деңгейде. Танымдық қызмет бұл екі деңгейді байланыстырып, сол себепті оларда да бар болады. Танымдық (когнитивтік) құндылықтар да дәл осылай таралған.

Бұл ретте, құндылықтар ғылымда өздігінен құндылық болмайды, тек олардың кейбір аспектілері құндылық сипаттамаларына ие болатынын ескерген жөн. «Ғылым ішінде» сөз тіркесі арнайы пайдаланылады, себебі ғылымда толығымен құндылық болып табылатын нәрсе тек құндылық аспектісі болуы мүмкін немесе ғылымның әлеуметтік-мәдени контекстінде ғылымнан тыс құндылықтар тұрғысынан бейтарап нәрсе болуы мүмкін. Танымдық іс-әрекет, адамның кез келген басқа әрекеті сияқты, өз мәні бойынша заттық әрекет болып табылады. «Заттылық – дам әрекетінің шығармашылық күшінің бастапқы және бірден-бір қайнар көзі болып табылады – ол шынайы күш, тарихтың мәнсіз және мәңгілік емес нәрселерін жасайтын күш, – деп жазады Г.С.Батищев. Заттылық қызметті толтырып, оның алғашқы өзіндік анықтамасын қалыптастырады» [75]. Затсыз, затқа қатысты емес әрекет - бұл мүмкін емес нәрсе. Бұл адам мен оның қызметіне де қатысты. К.Маркс: «Затсыз болмыс – мүмкін емес, абсурд [Unwesen]» [76] деп жазды. Адам және оның қызметі барған сайын жаңа заттықмазмұнды игеру арқылы дамиды. Таным, жалпы алғанда (яғни кез келген таным) осы игерудің бір сәті болып табылады, демек, бұл бүкіл адам қызметінің дамуы мен адамның осы қызмет субъектісі ретінде дамуының бір сәті. Ғылыми-танымдық іс-әрекет, жоғарыда айтылғандай, мәдениет дамуында белгілі бір кезеңде салыстырмалы түрде оқшауланған мәдениет саласына айналған танымдық қызмет болып табылады. Сондықтан оның пәні – бұл жалпы алғанда қызметтің пәні емес, оның бір аспектісі – танылатын пән, танымның пәні. Ал, әрбір қызмет сияқты, ғылыми-танымдық қызмет те таным процесінде жетіліп, дамиды – яғни, пәндерді игерудің өзіндік бір формасы. Осыған байланысты ғылыми таным пәні өзінің пайдалы қасиеттерімен ғана емес, пайдалылықтан жоғары сипаттарға, яғни құндылық сипаттарына да ие деп айту орынды. Ғылымның өзінде белгілі бір пәнді білу әртүрлі факторлармен анықталуы мүмкін: берілген пәннің ғылыми теориясын құру қажеттілігі, ол туралы

білімді кеңейту және тереңдету, жаңа әдістерді сынау және т.б. Бірақ бұлардың барлығы құндылықтар емес, тек жағымды құндылық сипаттамалары бар құбылыстар.Шындығында, құндылық, былайша айтқанда, ғылыми таным объектісінің өзіндік құндылығы дәл осы ғылыми-танымдық әрекетті байытып, дамытатын нәрсе және, әрине, осы қызметтің субъектісі – ғалымды дамытатын аспектісі болып табылады. Ғылыми таным пәні мен оның нәтижесі – ғылыми білім – жоғарыда айтылғандай бір деңгейде орналасады. Әдебиетте 1970-жылдардың басынан бастап «Ақиқат пен құндылық» тақырыбы талқыланып келеді. Бұл тақырыптың өзінде көрсетілген көптеген мақалалар пайда болды [77]. Бұл еңбектерге жүгіну және оларды талдау философиялық әдебиетте ақиқат пен құндылықтың байланысын түсінуде бірауыздылық жоқ екенін көрсетеді. Олардың өзара байланысы туралы сұраққа дұрыс жауап беру үшін алдымен құндылықтық қатынастың өзін сипаттау қажет. Бұл қатынас үш компонентті қамтиды: 1) құндылық, 2) құндылықтық бағдар, 3) бағалау. Құндылықтың мәні жоғарыда анықталған болатын; мұнда сонымен қатар, құндылықтар тек оң және теріс болуы мүмкін екенін айта қосуға болады. Құндылық бағдары – субъектінің (немесе субъектілер тобының) оған (субъектіге) немесе (субъектілер тобына) шындықты бағалаудың нақты критерийлерін беретін өте нақты құндылықтарға (жағымды да, теріс те) толық және белгілі бір аспектілері бойынша бағдары болып табылады. Бағалау – құндылық қатынас субъектісі бағытталған құндылықтарға (оң және теріс) бір нәрсенің сәйкестігін немесе сәйкессіздігін анықтау. Осы түсініктерді нақтылай отырып, ақиқат пен құндылықтың арақатынасы туралы мәселеге көшуге болады. Алдымен адамның шындыққа деген танымдық қатынасында оң және теріс құндылықтар болатынын айта кеткен жөн. Осы құндылықтарға бағдарлану, яғни құндылықтық бағдарлар, оң және теріс құндылықтарға бағдарлануды білдіреді, бұл субъектінің бағалау актілерінде оң құндылықты теріс құндылықтан ажыратуына мүмкіндік береді. Танымдық іс-әрекеттің субъектісі оң құндылықтарды қалайтынына қарамастан (және мұнда ешқандай ерекшелік жоқ), ол теріс құндылықтарды да жақсы білуі керек. Таным нәтижесі – білімге қатысты жетекші құндылықтар – шындық пен жалған болып табылады.Бұл құндылықтар ғылыми таным шеңберінде формальды абсолютті болып табылады. Бұл таза формалар: *жалпы шындық* және *жалпы жалған*. Мұндай формалар ретінде олар, біріншіден, бір-бірін жоққа шығарады, екіншіден, шартты түрде тарихи емес, яғни олар кез келген танымдық актіде және оның нәтижесінде – білімде – бар болады: өйткені әрбір шындық салыстырмалы. Бірақ ары қарай нақтылау басталады. Бұл құндылықтар, плюстік белгісі бар шындық (шындық) және минус белгісі бар жалғандық (қателік) ретінде белгілі бір идеалдар болғанымен, олардың формасы абсолютті болғанымен, мазмұны салыстырмалы болып табылады. Яғни, олардың мәдени-тарихи сипаты

туралы сөз болып отыр.. А. А. Хамидов былай деп жазады: «Тарихи, әсіресе нақты-тарихи (демек, көп жағдайда өтпелі) болып табылады тек таным пәніне ену деңгейлері ғана емес, сонымен қатар бұл ену тәсілдері мен негізгі танымдық бағдарлар (таным пәнін түсіну, таным қызметінің міндеттері мен мәні, шындық және т.б.)»[78]. Осылайша, ақиқат пен жалған құндылықтарына бағдарлану екі жақты немесе қосарлы болып табылады: зерттеуші олардың абсолюттік (тарихи емес) *формасына* және салыстырмалы (мәдени-тарихи) *мазмұнына* бағдарланады. Өз санасында, әдетте, оларды ажыратпайды, сондықтан оның үшін форма мен мазмұн бірдей. Басқаша айтқанда, ол тек олардың мазмұны тұрғысынан құндылықтарды біледі. Шындық пен адасу құндылықтарына бағдарлану ғалым үшін танымдық қызметтің нәтижесін бағалаудың өлшемі мен критерийі болып табылады. Көптеген авторлардың пікіріне қарамастан, білімнің өзі*құндылық* емес екенін мойындау керек. Рухани өндіріс саласы ретінде ғылымның ішінде кем дегенде. Білім әрқашан нақты білім. Бұл әрқашан ақиқат пен жалғанның бірлігі. Онда ақиқат басым болса, білім тұтастай ақиқат болып саналады; егер өтірік басым болса, бұл жалған болып саналады. Білім, осылайша, өзі құндылық емес. Ол тек нақты құндылықтық бағдарлар тұрғысынан бағаланғанда ғана оң (шындық басым болғанда) немесе теріс (қателік басым болғанда) құндылық сипаттамаларына ие болады.

Жоғарыда айтылғандай, ғылыми танымның пәні мен оның нәтижесі (білім) бір деңгейде немесе бір сызықта орналасады. Ал таным құралдары басқа деңгейде болады. Пән осы құралдар арсеналы көмегімен меңгеріледі, және осы құралдар арқылы ғылыми білім жасалады. Бұл бай арсеналда таным құралдарын үш топқа бөлуге болады. Біріншіден, ғылымның негіздері деп аталатын нәрселер; екіншіден, философиялық, жалпығылыми және арнайы ғылыми әдістерді қамтитын методология; үшіншіден, нақты ғылымның концептуалдық аппараты. Әрине, таным процесінде өткен уақыт, жинақталған білім де белгілі бір дәрежеде қатысады. Бұл жерде, әрине, таным пәні, таным құралдары мен оның нәтижесі арасындағы байланыс пен өзара қатынас материалдық өндіріс саласындағы еңбек пәні, еңбек құралдары және еңбек өнімінің арасындағы қатынастан принципті түрде өзгеше. Өйткені онда олар арасында сапалық қашықтық бар және бір-біріне сырттай орналасқан, ал ғылыми-танымдық қызмет саласында бұл компоненттер бір-біріне айтарлықтай еніп, бір-бірімен араласады, сондықтан оларды бір-бірінен бөліп алып, оқшау зерттеу тек теориялық абстракцияда ғана мүмкін.

Ең алдымен ғылымның идеалдары мен нормаларымен немесе ғылыми зерттеулермен шектеліп, ғылым негіздеріне жүгінейік. В.С.Степин былай деп жазады: «Ғылым негіздері блогының кем дегенде үш негізгі құрамдас бөлігін ажыратуға болады: зерттеу идеалдары мен нормалары,

әлемнің ғылыми бейнесі және философиялық негіздер. Олардың әрқайсысы өз кезегінде біршама күрделі ішкі құрылымға ие» [79].

Ғылымның идеалдары мен нормалары, В.С. Степиннің айтуынша, «ғылыми қызметтің құндылықтары, оның мақсаттары мен оған жету жолдары туралы ұғымдарды білдіретін реттеуші идеялар мен принциптер. Ғылымның қызмет етуінің екі аспектісі бойынша – танымдық әрекет ретінде және әлеуметтік институт ретінде – олар келесілерді ажыратады: а) ғылыми танымның әртүрлі нысандарында объектіні жаңғырту процесін реттейтін танымдық идеалдар мен нормалар; б) тарихи дамудың белгілі бір кезеңінде ғылымның рөлі мен оның қоғамдық өмір үшін маңызын бекітетін, зерттеушілер арасындағы байланыс процесін, ғылыми қауымдастықтар мен институттардың бір-бірімен және жалпы қоғаммен қарым-қатынасын бақылайтын әлеуметтік стандарттар және т.б.» [80]. Бұл оқулықта ғылымның идеалдары мен нормаларының бірінші түрі ғана қарастырылады. В.С.Степин былай деп жазады: «Танымдық идеалдар мен нормалар мынадай негізгі формаларда жүзеге асады: 1) түсіндіру мен сипаттаудың, 2) білімнің дәлелі мен негізділігінің, 3) білімді құру және ұйымдастырудың идеалдары мен нормалары. Олар бірігіп, белгілі бір типтегі объектілердің дамуын қамтамасыз ететін зерттеу әрекетінің әдісінің бірегей схемасын құрайды. Танымдық идеалдар мен нормалар негізінде оның объектілерін әрбір ғылымға тән эмпирикалық және теориялық зерттеудің нақты әдістері қалыптасады. Ғылымның идеалдары мен нормалары тарихи түрде дамып отырады. Олардың мазмұнан өзара байланысты: 1) ғылыми рационалдылықтың жалпы сипаттамасын, 2) олардың ғылымның әртүрлі тарихи түрлеріндегі модификациясын, 3) белгілі бір ғылыми пәннің объектілерінің ерекшеліктеріне қатысты олардың нақтылануын білдіретін мағыналарының үш деңгейін бөліп көрсетуге болады» [81]. Ғылыми зерттеудің идеалдары мен нормаларының мазмұнында В.С.Степин үш деңгейді бөліп көрсетеді: «Бірінші деңгей барлық ғылыми білімге ортақ нормативтік құрылымдармен ұсынылған. Бұл ғылымды басқа білім түрлерінен (өнер, күнделікті таным, дүниенің діни және мифологиялық бейнесі және т.б.) ерекшелендіретін нұсқа. Тарихи дамудың әрбір кезеңінде бұл деңгей сәйкес дәуір ғылымына тән тарихи өтпелі көзқарастар арқылы нақтыланады. Мұндай көзқарастар жүйесі (түсіндіру, сипаттау, дәлелдеу, білімді ұйымдастыру және т.б. нормалары туралы идеялар) осы дәуірдің ойлау стилін білдіреді және зерттеу идеалдары мен нормаларының мазмұнында екінші деңгейді құрайды... Ақырында, зерттеу идеалдары мен нормаларының мазмұнында үшінші деңгейді белгілеуге болады. Мұнда екінші деңгейдегі ұстанымдар әрбір ғылымның пәндік аймағының ерекшеліктеріне сәйкес нақтыланады (физика, биология, химия және т.б.)» [82].

Ғылыми зерттеулердің идеалдары мен нормалары ғылым негіздерінің біртұтас блогын құрайды. Дегенмен, идеал мен норма екі

түрлі құбылыс екені анық. Норма –бұл орындауға тиіс нәрсе, ал идеал –бұл жетуге ұмтылатын нәрсе. Қол жеткізілен идеал нормаға айналады. Сондықтан идеалды құндылық деп санау керек, ал норманы құндылықдеуге болмайды. Норманы тек бағалау актісімен бағалауға болады. Норма идеалмен бірдей мазмұнға ие. Тек идеал ғана норманың шекті түрін білдіреді, ал норма орташаланған идеал болып табылады. Норма міндетті, бірақ идеал тек қалаулы. Бірақ ол ғылыми-танымдық қызметте реттеуші функцияны де атқарады.

Бұған дейін танымдық процестің формальды құрылымы қарастырылған болатын. Енді оның мазмұндық құрылымына көшейік. Жоғарыда ғылыми зерттеудің осы аспектісінің егжей-тегжейлі құрылымы және қысқартылған құрылымы берілді. Ыңғайлы болу үшін, қысқартылған нұсқаны қолдануға болады.Мұнда мынадай үш элемент бөлініп көрсетіледі: 1) алдыңғы қатар, 2) ғылыми теория (немесе бірнеше теориялар), 3) ғылыми пән. Құндылықтар мен құндылықтық бағдарлар танымдық процестің әр кезеңінде және әрбір сатысында ерекшеленіп тұрады. А.П.Огурцов былай деп жазады: «Ғылымның алдыңғы қатарлы бөлігі проблемалық тұрғыда ұйымдастырылған... Мұнда танымдық ұйымдастырудың өзегі –мәселе, шешім емес, сұрақ, жауап емес, әрекет, дайын формулалардағы алдын ала табылған жауапты ұсыну емес» [83]. Бұл ғылыми зерттеулердің ең жылдам және қарқынды өтетін бөлігі, мұнда өзгерістер үнемі болып отырады. Бұл арқылы осында қалыптасатын білімнің сипаты анықталады. «Ғылымның алдыңғы қатарында қызмет ететін білім, - деп жазады А.П.Огурцов, - табиғаты бойынша гипотетикалық, ақылға қонымды сипатқа ие. Ол тек теориялық және пәндік-жүйелік білімдерді құру барысында ғана алатын аподиктизмге ие болған жоқ. Сондықтан бұл жерде теориялық тұрғыдан сенімді және ақиқатқа негізделген, шынайы білім мен жалған білімнің арасында шекараны анықтау қиын» [84]. Ғылыми зерттеудің бұл кезеңінде тек идеалдар ғана емес, ғылыми зерттеулердің нормалары да қатаң түрде іске аспайды. Ғылыми зерттеулердің алдыңғы қатарында ғылыми нормалар нормалардан гөрі идеалдар деп айтуға болады. Сондықтан мұндағы құндылық нұсқаулары мен құндылық пайымдаулары категориялық сипатта болмайды; олар тек ықтималдық сипатқа ие.

Бірте-бірте зерттеудің белгілі бір жолына бағдарламасы жасалады, ол басқа көптеген бағыттарды қалдырып, біреуге басымдық береді. Танымдық белсенділік өзінің салыстырмалы ретсіз сипатын жоғалтады және азды-көпті реттелген болады. Бағытталған зерттеу қызметі ғылыми теорияны құруға әкеледі.

Теория – бұл зерттелетін объект туралы ұйымдастырылған теориялық білім, мұнда ғылыми зерттеу идеалдары мен нормалары мүмкіндігінше толық сақталған. Теорияның кең және тар мағыналары бар. В. С. Швырёв атап көрсеткендей, теория «кең мағынада – қандай да бір

құбылысты түсіндіру және түсіну мақсатында бағытталған көзқарастар, ұғымдар, идеялар кешені; ал тар және арнайы мағынада – ғылыми білімнің ең жоғары, ең дамыған ұйымдасқан түрі, ол белгілі бір шындық саласының заңдылықтары мен маңызды байланыстары – теорияның объектісі болып табылатын шындық туралы толық түсінік береді. Құрылымы бойынша теория – бұл ішкі жағынан жіктелген, бірақ тұтас білім жүйесі, оны сипаттайтын логикалық байланыс – бір элементтердің басқа элементтерге тәуелділігі, теорияның бастапқы негізінен – белгілі бір тұжырымдар мен ұғымдардан алынған мазмұнның шығарылуы» [85]. Теория – бұл білім жүйесі, оған «ақиқат» және «жалған» ұғымдарын қолдануға болады. Теория максималды түрде шын болуы мүмкін, бірақ ол максималды түрде жалған да болуы мүмкін (мысалы, жылыту сұйықтығы және флогистон теориялары). Дегенмен, максималды жалған теориялар (әсіресе жаратылыстану ғылымында) сирек кездеседі.

Бірдей объектіге қатысты бірнеше теория қалыптасуы мүмкін. Мысалы, элементар бөлшектер физикасында В. Гейзенбергтің матрицалық механикасы мен Э. Шрёдингердің толқындық механикасы бар. Әрқайсысы ғылыми ізденістің идеалдары мен нормаларына барынша сәйкес келеді, бірақ ешқайсысы да микроқұбылыстарды толығымен түсіндіре алмайды. Мұндай жағдайлар ғылымда әртүрлі теориялардың бәсекелестігін тудырады. Дегенмен, Е.А.Мамчур атап көрсеткендей, әдетте «бәсекелесетін теориялар емес (егер соңғыларын аяқталған және салыстырмалы түрде аяқталған концептуалды жүйелер деп түсінетін болсақ), көбіне гипотезалар немесе теориялық концепциялар бәсекелеседі, олардың бірі қалыптасқан теориялық жүйе, ал екіншісі – жасалып жатқан, көбінесе гипотетикалық және әлі толық қалыптаспаған теориялық құрылым болып табылады» [86]. Мұндай жағдайларда ғалымдар алдында теория таңдау мәселесі тұрады.

Ғылыми-зерттеу процесінің мазмұндық құрылымындағы соңғыдан бір бұрынғы буын – ғылыми дисциплина, ал соңғысы – дисциплиналар жүйесі немесе дисциплинарлық кешен болып табылады. Ғылыми дисциплинада ядро болып табылатын мәселе емес, оның шешімі, сұрақ емес, жауап болады. Бұл жерде ғылыми дисциплинаны және оқу дисциплинасын айыра білу қажет; соңғысы білім беру жүйесінде қызмет атқарады. Ғылыми дисциплина тексеру критерийлерімен апробацияланған және расталған білімді қамтиды. Сондықтан ол, әрине, тек ғылыми теория түрінде қалыптасып жатқан біліммен салыстырғанда, алдыңғы танымдық ізденіс шегінде қалыптасқан біліммен салыстырғанда көбірек оң құндылыққа ие болады. Бірақ егер білім беру саласында дисциплинарлық білімге, шын білімге абсолютті маңыз берілсе (негізінен оның догматизациясы есебінен), ғылымда бұл жағдай басқаша. Ғылым үнемі дамып отырады; осы даму барысында әдістер мен ұғымдардың мазмұны өзгеріп, жаңа ұғымдар пайда болады. Бұл өзгерістер эволюциялық болуы

мүмкін (атақты ғылым философы Т. Кун эволюциялық өзгерістер кезеңдерін «нормалды ғылым» деп атайды), сондай-ақ революциялық болуы мүмкін. Сонымен бірге ғылыми революциялар ешқашан әдейі жасалмайды. Олар ешқашан жоспарланбайды. В. Гейзенберг классикалық физикадан И.Ньютонның теориясынан А. Эйнштейннің салыстырмалылық теориясына және кванттық механикаға өту кезеңін сипаттай отырып, «ешбір физик дамудың ешбір кезеңінде қолданыстағы физиканың құлдырауы туралы ойлаған жоқ. Керісінше, ұзақ уақыт бойы жаңа құбылыстарды Ньютонның физикасы аясында түсіндіруге болатынына үміт болды, тек кейінгана өзгеріс физиканың негіздерінде болғаны байқалды» [87] деп атап өтеді. Ғылыми революциялар барысында ғылыми нормалар мен идеалдардың, әлем бейнесінің және тіпті ғылымның философиялық негіздерінің кейбір элементтері өзгереді. Осы кезеңдерде құндылықтардың өзгеруі де жүреді: олар өздерінің абсолютті формасын сақтай отырып, олар кейде мазмұнын түбегейлі өзгерте алады.

5. ЖАРАТЫЛЫСТАНУ, ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДАҒЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАР МЕН ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ БАҒДАРЛАР

Ғылымдар, белгілі болғандай, табиғи және қоғамдық (немесе әлеуметтік-гуманитарлық) болып бөлінді, ал XX ғасырда техникалық ғылымдар да бөлек салалар ретінде қалыптасты. Осы ғылым салаларының әрқайсысындағы құндылықтар мен құндылық бағдарлардың өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл тарау осыған арналған. Тарихи тұрғыдан алғанда, жаратылыстану, яғни табиғат туралы ғылым бірінші болып пайда болды. Бұл адамның пайда болуы оның табиғат әлемінен (ең алдымен, әрине, тірі табиғат) біртіндеп бөлініп шығуы және оған қарсы тұруы ретінде түсіндіріледі. Объективті түрде адам басқа табиғаттан бөлініп шығып, жаңа онтологиялық шындық ретінде оған қарсы тұрады. Бірақ ол өз санасында ұзақ уақыт бойы өзін табиғаттан бөлек емес, сонымен қатар табиғаттың бір бөлігі ретінде сезінеді. Адам табиғатты антропоморфтық тұрғыда қабылдайды, яғни оны өз бейнесімен және қоғамымен байланысты түрде түсінеді. Алғашқы адамдар үшін табиғат толығымен жанды және тірі болып есептелді.

Танымдық көзқарас салыстырмалы түрде тәуелсіз ретінде әлі қалыптаса қойған жоқ және А.П.Огурцов қасиетті-когнитивті кешендер деп атайтын ұғымына біріктірілген болатын. Олбылай деп жазады «қасиетті-когнитивті кешендер, белгілі бір діни өзек төңірегінде ұйымдасып, қалған элементтерді бағындырып, соларға сіңеді. Трансценденталға сену, сезімнен жоғары өмір ретіндегі дін қасиетті-танымдық кешендердің орталығын құрайды; олардың шеткі жағында – рационалды және эмпирикалық білім. Білімнің кез келген формасындағы қызметі бір нәрсемен шектеледі – қасиетті және діни мақсаттарға жету құралы болу, трансценденттік, мистикалық немесе космологиялық күштерге олардың әрекетін адамға қажетті бағытқа бағыттау үшін әсер ету тәсілі болу»[88].

Тек танымдық мағынада ғана емес, жалпы алғашқы қоғам мәдениетінде субъект-объектілік қатынас болмағаны анық. Алғашқы адам мәдениеттегі немесе табиғаттағы ешнәрсені объект ретінде қарастыра алмады. Ол оған басқа субъект ретінде қарады, дегенмен бұл, ең алдымен, Г.А. Франкфорт айтқандай «МЕН дегеннен СЕН дегенге қатынасы емес еді»[89].

Алғашқы қоғам мәдениетін алмастырған мәдениетте, рухани өндіріс саласында философия салыстырмалы түрде дербес салаға айналғанда, біріншіден, ол кейін өзінен ғылым түрінде бөлініп шыққандарды да қамтыды, екіншіден, ол табиғат туралы ойлану(бас әріппен) болды, яғни,ресми түрде жаратылыстану ғылымымен сәйкес келді. Алғашқы грек философтарының (Сократқа дейінгілер деп аталатындар) фисиологтар

(грек тілінен «фисис» - табиғат) деп аталуы кездейсоқ емес. Тек бірте-бірте ғылым философиядан оқшауланып, сонымен бірге өз ішінде жеке ғылымдарға сараланды. Бұл ғылымның философиядан бөліну процесі тек Жаңа заманда ғана аяқталды. Бірақ Жаңа заманда да өзіне тән, ғылым ең алдымен табиғат туралы ғылым ретінде, жаратылыстану ғылымы ретінде пайда болды. Кейіннен қоғамдық ғылымдар орта ғасырлар мен антикалық дәуірмен салыстырғанда жаңа бастауларда қалыптаса бастады. Олардың пайда болуымен олар жаратылыстану мен қоғамтануды ажырата бастады. Олардың арасындағы айырмашылық, біріншіден, тақырып бойынша, екіншіден, қолданылатын әдістер бойынша (философиялық әдістерді қоспағанда, екеуіне де ортақ) өтеді. Алдымен жаратылыстану ғылымына тоқталайық.

Алдымен жаратылыстану зерттеулерінің ресми құрылымына тоқталайық. Танымдық процестің ресми құрылымы туралы айта отырып, онда екі деңгейді ажыратуға болатыны жоғарыда атап өтілді: біріншісіне таным заты мен таным нәтижесі (зат туралы білім), екіншісіне таным туралы құралдар жатады; танымдық белсенділік осы екі деңгейді де қамтиды. Қарастыруды бірінші деңгейден, демек, жаратылыстану білімінің пәнінен бастау керек.

Қазіргі көзқарас тұрғысынан жаратылыстану пәні – әлемдік дамудың объективті масштабында әлеуметтік-мәдени болмыс және әлеуметтік-мәдени шындықтың өзі ретінде адамнан төмен орналасқан объективті шындықтың бөлігі. Ф.Энгельстен басталған материяның қозғалыс формаларының классификациясын қолданатын болсақ, жаратылыстану пәніне зат қозғалысының физикалық, химиялық және биологиялық формалары жатады. Оларға сәйкес жаратылыстану ғылымдарының жалпы классификациясы анықталады: физика, химия және биология. Дегенмен, осы ғылымдардың әрқайсысының күрделі құрылымы болғандықтан, әрбір жалпы ғылымда да ғылымдардың дифференциациясы орын алады, олардың да өздерінің пәндері бойынша айырмашылықтары бар (мысалы, қатты денелер физикасы, оптика, элементар бөлшектер физикасы, космология және т.б.). Бұл ғылымдардың өзі бірте-бірте өз ішінде сараланады, сондықтан олардың әрқайсысының пәні физикалық шындықтың барған сайын тар сегментіне айналады. XX ғасырда осы ғылымдардың әрқайсысына жеке қолжетімсіз болатын физикалық шындықтың аспектілерін зерттейтін ғылымдар пайда болды. Мұндай ғылымдар бірігіп, нәтижесінде жаңа ғылымдар пайда болды (биофизика, биохимия, физикалық химия және т.б.). Дегенмен, жаратылыстану ғылымы табиғат (сөздің жеке мағынасында) болып табылатын шындыққа ғана таралады. Тіпті әлеуметтік-мәдени шындықтың ішінде, ол жоқтан бір жерден пайда болмай, шындықтың барлық астарлы деңгейлерін (диалектикалық мағынада) алып тастайтындықтан, бұл шындықтың кейбір аспектілері жаратылыстану-ғылыми танымға қолжетімді болады. Өйткені,

адам өз мәдениет әлемін табиғат материалынан құрастырады; сондықтан кез келген мәдени құбылыста оның материалы мен тасымалдаушысы ретінде табиғи құбылыс болады. Бірақ мәдени құбылыстың мәнін анықтайтын ол емес. «*Критикалық онтологияны*» жасаушы Н.Гартман былай деп жазады: «Әр қабаттың өз принциптері, заңдары немесе категориялары бар. Бір қабаттың ерекшелігін екінші қабаттың категориялары арқылы түсіну мүмкін емес – не жоғары қабаттың, өйткені олар сәйкес келмейді, не төменгі қабаттың, өйткені олар жеткіліксіз... Дүниенің қатпарлы құрылымында жоғары қабат әрқашан төменгі қабаттарға тәуелді. Сондықтан ол өзіндік болмысқа емес, тек «... тәуелді болатын болмыс» болмысқа ие. Бұл қатынасты жоғары қабаттың төменгі қабатқа тәуелділігі ретінде түсінуге болады: материалдық табиғатсыз ешқандай өмір жоқ, өмірсіз ешқандай сана жоқ, сана жоқ болса, рухани әлем де болмайды. Бұл тәуелділіктің бағытын кері айналдыру мүмкін емес; «өмірсіз ешқандай материя жоқ» немесе «санасыз өмір жоқ» және т.б. деп айтуға болмайды, фактілер бұған қарсы сөйлейді» [90].

Демек, әлеуметтік-мәдени құбылыстардың тасымалдаушысы болып табылатын табиғат құбылыстары жаратылыстану-ғылыми зерттеулердің нысанына айналуы мүмкін, бірақ мұндай зерттеулер біз сол арқылы мәдени құбылыстардың өзін зерттеп жатырмыз деп санауға мүлде мүмкіндік бермейді. Сондықтан жаратылыстану мен әлеуметтік-мәдени таным арасындағы шекара сақталады.

О.Г.Дробницкий былай деп жазады: «Табиғаттанушы (оның рөлінде лингвист немесе өнер зерттеушісі де болуы мүмкін) адам өзгерткен немесе табиғат жасаған объектілердің қоғамдық қасиеттерін тек олардың сыртқы қабығы ретінде қарастырады, табиғат құбылыстарының денесіндегі «жасанды» түзілістерді зерттегенде де оны мүлде елемеуге болады. Бұл тәсілмен, мысалы, металдар технологиясы, жартылай өткізгіштер физикасы, пластмассалар химиясы, мүсіншінің тас өңдеу «технологиясы», кескіндеме мен музыканытаза техникалық әдістердің, ережелер мен заңдардың жиынтығы ретінде зерттеу, фонетиканы (тіпті логика формальданған әдістер жүйесі болып табылатын оның әдіснамасының сол бөлігіндегі таным теориясы) зерттеумен сипатталады. Дәрігер мен биолог адамның бойынан бір табиғатты көріп, бұл табиғат тарих туындысы екеніне мән бермеуі мүмкін. Басқаша айтқанда, жаратылыстанушы заттың сыртқы «*өңделген*» түрінен оның материалдық мәніне көшеді; ол үшін заттың әлеуметтік мақсаты тек сыртқы бейнесі мен сыртқы түрі, оның астарында оның «*нақты*», табиғи мазмұны, «*жасанды*» объектіде мүлде өзгермеген заңдылықтары жатыр» [91].

Жаратылыстану білімінің пәні адам, яғни әлеуметтік-мәдени шындықтың өкілі болғандықтан, ал ол танитын шындық кең мағынада табиғат, яғни даму ауқымында адамға қарағанда, ол үшін оның танымының объектісі ретінде әрекет ететін дәрежеде төмен орын алатын

шындық бар. Демек, табиғи-ғылыми танымдық қатынас «субъект – объект» логикасына сәйкес құрылады. Атақты философ және әдебиеттанушы М.М.Бахтин (1895 – 1975) субъект-объектілік қатынасты монологиялық деп атайды. Ол «Нақты ғылымдар (ал нақты ғылымдар деп әдетте жаратылыстану ғылымдары аталады. - В.Е.), - білімнің монологтық түрі: интеллект затқамеңзей қарапжәне ол туралы пікірін айтады. Мұнда бір ғана субъект бар – танушы (қараушы) және сөйлеуші (пікір айтушы). Оған үнсіз зат қана қарсы тұрады» деп жазады [92].

Жаратылыстану-табиғитаным пәнінің бұл статусы оның осы білім аясында алатын құндылығын да анықтайды. Табиғат құбылысы өздігінен құндылық бейтарап болып табылады. Бірақ ол танымдық контекстке енгізіліп құндылық сипаттарға ие болады. Табиғи құбылыс бола отырып, ол құндылықтар межелігінде кез келген мәдени құбылысқа қарағанда төмен орын алады. Дегенмен, жаратылыстану ғылыми танымның өзі тұрғысынан бұл зат басқа құндылыққа ие болуы мүмкін. Оның білімі, мысалы, қандай да бір теорияның бөлігі ретінде кейбір білімді басқалармен байланыстыру қажеттілігі тұрғысынан өте қажет болуы мүмкін. Ол туралы білім сол теорияның аяқталған түрін алуына мүмкіндік туғызатын маңызды буынға айналуы мүмкін. Мұндай құндылықтық сипат тек нақты бір жағдайға, уақытша болмағы мүмкін, бірақ ол тұрақты немесе салыстырмалы тұрақты болуы да ықтимал.

Алайда танушы субъектінің табиғат құбылыстарына деген осындай қарым-қатынасы тек Жаңа заманнан, дәлірек айтқанда, тіпті XVIII – ғасырдың соңы - XIX ғасырдың басынан бастап, табиғат салыстырмалы түрде онтологиялық тұрғыдан адаммен және оның мәдениетімен төменірек нәрсе ретінде қарастырыла бастаған кезде ғана мүмкін болды. Дегенмен, жалпы білім, оның ішінде ғылыми таным мәдени-тарихи сипатқа ие. Танымдық қатынас тұтастай алғанда бүкіл мәдениетпен,оның ішінде – жалпы дүниетаныммен анықталады. Жалпы дүниетанымның әлемді бейнелеу тәсілі адамның танымдық қатынасының бастапқы нүктесі болып табылады.

Егер Батыс Еуропа тарихымен шектелетін болсақ, антикалық мәдениетте Ғарышқа табынудың бір түрі болғанын көреміз. Антикалық дүниетаным космоцентрлік деп аталады. Бұл дүниетанымға сәйкес, ойлауға болатын барлық нәрсе, соның ішінде Олимпиялық құдайлар да Ғарыштың ішінде болатын. «Антикалықадам - әлемнен тысқары ештеңе білмеген, сондықтан оны сырттан көруге де тырыса алмаған. Ол әлемде сезіммен, ұғыммен, іс-әрекетпен өмір сүрген.Оның кез келген қимылы, тіпті ең батыл әрекеті де әлемнің шексіз аумақтарына бағытталса да, осы әлем ішінде қалатын», - деп жазады Р.Гвардини [93]. Әрине, ежелгі мәдениетте, демек, ежелгі ғылымда Ғарыш тек ең жоғары емес, абсолютті, сөзсіз құндылықтарға ие болды. Ежелгі гректер арасындағы тағы бір маңызды қарама-қайшылық табиғат (фисис) пен қоғамдық-мәдени

ережелердің (номос) арасындағы қарсылық болды. Бұл – Ғарыш ішіндегі қарама-қайшылық. Және бұл қарама-қайшылықта табиғат мәдениеттен жоғары қойылды, сәйкесінше жоғары құндылықтарға ие болды.

Зерттеушілер атап өткендей, Батыс Еуропалық ортағасырлық мәдениетінде дүниетанымтеоцентрлік болды. Бұл дүниетанымның орталығы – әлемді және адамды жаратқан христиан Құдайы. Адам әлем мен Құдайдың арасында, бір бөлігі (денесі) оған тиесілі әлемге байланған, ал екінші бөлігі (өлмейтін жан) оған бағытталған Құдаймен байланыстыдеп саналды. Антикалық адамнан айырмашылығы, ортағасырлық адам әлемге сырттан қарай алады. Ортағасырлық еуропалық дүниетаным жүйесінде Құдайға абсолютті, шартсыз құндылықтар (үстем құндылықтар) берілген. Ол жаратқан әлем құндылықтар шкаласында төменгі орынды алады, ал Адам атаның күнәға батуы кезінен бастап ол тіпті түкке тұрғысыз шындық деп саналған.

Еуропалық Ренессанс дәуірінде ғана табиғат діни құндылықтардан тәуелсіз зерттеуге лайықты құндылық ретінде мойындалды. Ол өз алдына құндылық ретінде, ал Жаңа заманның басында зерттеушілер натуроцентризм деп атайтын жалпы дүниетанымда құндылық ретінде танылды, тіпті Құдайдың орнын да басты.

А.Н.Нысанбаев былай деп жазады: «Математика ғылымының дүниеге келген кезі – Жаңа заманнан бастап *объективтілік*түсінігі шынайылық синониміне айналады: шынайы білім – объективті білім. Объективтілік түсінігі шындықтық ерекше аспектісін - яғни білімге танушы субъектінің қандай да бір қасиеттерінің қосылмауынан *еркіндігін* айқындайды, бұл қасиеттер, сірә, танып-білу обьектісінің бейнесін бұрмалайды. Объективті шындық бұл жерде субъекті мен таным актісін есепке алмай, объектіні өзі қандай болса, сол күйінде жаңғыртатын білім ретінде түсініледі» [94]. Одан кейін Ә.Н.Нысанбаев объективті шындықты мұндай түсінудің жолы құбылмалы екенін және бұл құбылмалылықты И.Кант және одан кейінгі барлық неміс философиясы және заттық қызмет принципін жасаған К.Маркс сынағанын айтады.

Г.С.Батищев былай деп жазады: «Адам әлемді өзінің іс-әрекетінің формаларында түсінеді» [95]. Осы тұрғыдан алғанда XVII – XVШ ғасырлардағы ғалымдар мен философтардың көпшілігінің кінәраттары негізсіз. Субъект және оның әрекеттерінің негізгі сипаттамалары принципті түрде таным процесінен де, оның нәтижесінен де, демек, шындықтан да алынбайды. Белгілі болғандай, маркстік философияда тәжірибе білімнің ақиқат немесе жалғандығының критерийі ретінде қарастырылады. Дегенмен, кез келген тәжірибе емес. «Тек қоғамдық адамгершілік тәжірибесі, яғни қоғамдық адам мен табиғаттың нақты өзара әрекеттесуінің тарихи дамып келе жатқан нысандарының жиынтығы теориялық талдау мен синтездің ақиқатының негізі де, критерийі де болып шығады» [96]. Бірақ ол да – абсолютті кепіл емес.

В.И.Ленин шындықтың критерийі ретінде тәжірибенің салыстырмалы сипатын өте орынды атап өткен.

Белгілі болғандай, заттық қызмет принципіне негізделмеген материализм (және мұның бәрі маркстікке дейінгі материализм) ойшыл материализм деп аталды. Ғылым мен философия қорғайтын және оған сәйкес білім «субъективті енгізулерден» толығымен азат болуы керек ұстаным (және бұл да мүмкін) *–объектілік* бағдар, ал осы ұстаным тұрғысынан білімді түсіндіру *–объектілік* білім деп атала бастады. А.А.Хамидов былай деп жазады: «Білімнің объективтілігі... білімнің табиғатын түсіну (және осындай түсінумен шартталған оған деген қатынас), ол субъективті анықтамалардан бейтарап, оны қандай да бір субъективтік көзқарастардан тыс, тек өзінен-өзі алынған ретінде түсіну болып табылады....» [97]. Осылайша, XVII – XIX ғасырлардағы табиғатқа деген (яғни жаратылыстану ғылымында), сондай-ақ XVII – XVIII ғасырларда ғылымға бағытталған (яғни жаратылыстану ғылымында) философияда ғылыми-танымдық қатынастың ішіндегі құндылықтық бағдарлар іштей қарама-қайшы болып шығады. Жаратылыстану ең жоғары позитивті құндылық ретінде ақиқатқа бағытталған, алайда, шындықты объективті деп түсіндіру, объективті деп жарияланғанымен, аберрацияға әкеліп соқты, бұл тек ғылыми (табиғи-ғылыми) білімді ғана емес, сондай-ақ танымның мақсаттары мен міндеттерін түсіну мәселесін де өзгертіп жіберді. Жаратылыстанудағы іргелі объектіге бағытталған бағдарды тек XX ғасырдың басында А.Эйнштейннің салыстырмалылық теориясы және әсіресе кейінірек пайда болған кванттық механика шайқады.

Енді әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарға жүгінуіміз керек. Жоғарыда О.Г.Дробницкийдің табиғи-ғылыми таным ерекшеліктері және жаратылыстанушының таным объектісіне қатысты ұстанымының ерекшеліктері туралы мәлімдемесі болды. Әлеуметтік-гуманитарлық көзқарастың ерекшеліктеріне қатысты ол былай деп жазады: «...Әлеуметтік зерттеулер тұрғысынан заттың материалдық бейнесі тек оның сыртқы қабығы, сезімдік бейнесі, оның астарында оның шынайы теориялық мазмұны жасырылып жатыр. Мұнда табиғат тек шынайы – әлеуметтік – мазмұн ашылатын форма ретінде қызмет етеді. Мәселен, қазба құралының пайда болуына сүйене отырып, адамдардың қоғамдық қатынастары, олардың материалдық және рухани мәдениеті туралы қорытынды жасайтын тарихшы-археолог дәлелдейді» [98].

О.Г.Дробницкий білім пәні бойынша табиғи-ғылыми мен қоғамдық-гуманитарлық білімнің айырмашылығын дұрыс сипаттады. Алайда бұл олардың арасындағы айырмашылықты жоймайды. Тағы бір маңызды аспект бар. Оны Ә.Н.Нысанбаев сипаттады. Бұл таным субъектінің таным объектісіне қатынасы туралы. А.Н.Нысанбаев былай деп жазады: «Табиғи-ғылыми танымда біріншіден, таным субъектісі мен оның объектісі арасында белгілі бір қашықтық бар, екіншіден, субъектінің өзі танымның

тікелей субъектісі немесе оның бөлігі емес... Ал гуманитарлық ғылымдардың кез келгенінде жағдай түбегейлі басқаша. Біріншіден, бұл жердегі таным субъектісі мен танылатын объектінің арақашықтығы *мәні* бойынша *елестетілген* болса, екіншіден, сол бір нәрсенің екінші жағы ғана болып табылатын субъект ешбір жағдайда, тіпті абстракцияда танылатын объектіден *өзін шығарып тастай алмайды*. Ол – адам және ол адамдық болмысты немесе оның аспектілерін, қазіргісі болсын немесе өткенін зерттейді» [99]. Демек, әлеуметтік-мәдени шындықты зерттей отырып, әлеуметтік-гуманитарлық білім субъектісі – тікелей немесе жанама түрде – өзі туралы зерттеу жүргізеді. Әлеуметтік-гуманитарлық таным бұл ерекшеліктері (пәннің табиғаты және субъект пен субъект арасындағы қашықтықтың болмауы) ондағы құндылық бағдарлардың ерекшелігін анықтайды.

Сонымен, қоғамдық-гуманитарлық білімнің пәні жаратылыстану-ғылыми таным пәнінен түбегейлі ерекшеленеді. Онда объект, оған деген танымдық қатынасқа дейін құндылық тұрғысынан бейтарап болып табылады. Адамның іс-әрекеті саласына қатыса отырып (және ол белгілі болғандай, субъект–объект пен субъект–субъект қатынастарының бірлігі болып табылады), таза табиғи объект өзінің объектілігін жоғалтады және затқа айналады, яғни ондағы табиғи объектілік пен субъект-іс-әрекеттік бірліктің үйлесімі пайда болады. Сондықтан ол да құндылықтық координаталар торына түседі: оған құндылықтық сипаттамалар беріледі. Ал әлеуметтік-гуманитарлық таным пәні (тарихи, экономикалық, әлеуметтік, мәдени және т.б.) бастапқыда, яғни *оған деген танымдық қатынас басталмай тұрып,* белгілі бір құндылық сипаттамаларына ие болады, ол ешқашан құндылықты бейтарап болмайды.

Адамның іс-әрекеті Г.С.Батищевтің сөзімен айтқанда, «байланыс пен белсенділіктің сәйкестігі...» [100], екі формада - тірі процесс ретінде және затталған түрде бар. Осылайша, олар үнемі бір-біріне айналады, бірақ соған қарамастан, олардысолай қабылдауға болады. Субъект-объект және субьект-субъект қатынастарының біртұтастығы тек тіршілік әрекеті ғана емес, объективтік әрекет те бірдей болуы шарт. Сол себепті К.Маркс былай деп жазды: «Зат, адам үшін болмыс ретінде, адамның заттық болмысы ретінде бір мезгілде басқа адам үшін адамның нақты болмысы, оның басқа адамға деген адамгершілік қатынасы, адамның адамға деген қоғамдық қатынасы» [101].

Сонымен, әлеуметтік-гуманитарлық зерттеу субъектісі әрқашанда әлеуметтік және адами шындықты, мейлі ол тірі процесс болсын, мейлі ол қазіргі заманға дейінгі және өткеннен сақталған объективті формалардың жиынтығы болсын қарастырады. Сондықтан М.М.Бахтин таным субъектісі мен оның субъектісі арасында ерекше қарым-қатынас қажеттігін алға тартады. Бұл көзқарас, әрине, пассивті-ойлаушы болуы мүмкін емес және белсенді болуы мүмкін емес. Дегенмен, бұл әрекет, Бахтиннің пікірінше,

ол диалогтық деп анықтаған объективті емес сипатқа ие болуы керек. «Бұл бір нәрсе, - деп жазады ол, - өлі затқа, өз қалауыңызша мүсіндеп, пішіндеуге болатын үнсіз материалға қатысты белсенділік таныту және басқа біреудің тірі және толыққанды санасына қатысты белсенділік таныту. Бұл әрекет сұрақ қою, арандату, жауап беру, келісу, қарсылық білдіру, т.б. яғни диалогтық әрекет, мағынасыз дәлелдермен басқа біреудің ойыншектейтін, аяқтайтын, нақтылайтын, себепті түсіндіретін және өлтіретін әрекеттен кем емес белсенділік» [102]. Диалогтік әрекет делдалдық қарым-қатынаста да, мәдениет пен шығарманың белгілі бір түрлерін зерттеуде де орын алуы керек.

М.Вебер құндылықтар мен олардың қоғамдық құбылыстарды танудағы рөлі туралы түсінігіне сүйене отырып, ғылымның міндеті құндылықты таңдауды қамтымайды деп тұжырымдайды. «Ғылым, - деп жазады ол, - әрбір іс-әрекет және әрине, белгілі бір жағдайларда да әрекетсіздік нәтижесінде, нақты бір құндылықтық позициясын алу туралы шешімге келетінін ғана оның санасына жеткізе алады және осылайша, әдетте, басқа құндылықтарға қарсы тұру болып табылады. Таңдау жасау – әркімнің жеке ісі.

Біздің қолымыздан келетін нәрсе – адамға оның *неге* ұмтылып отырғанын түсінуге көмектесетін *білім* беру; оны қызықтыратын мақсаттарды көруге үйрету және ол өз таңдауын осы мақсаттардың өзара байланысы мен мағынасы арқылы жасауға үйрету, ең алдымен нақты мақсаттың негізінде жатқан «идеяларды» анықтау және олардың болашақтағы эволюциясындағы логикалық байланыстарын көрсету арқылы» [103]. Яғни, зерттеуші өзі қандай да бір таңдау жасау қажеттілігін ұсынбауы және негіздеме жасамауы керек. Шындығында, М.Вебер мұнда жаратылыстану зерттеулеріне лайықты ұстанымды белгілейді. Жаратылыстанушы, мысалы, биолог кейбір құбылыстарды, мысалы, белгілі бір аймақтағы түрдің популяция динамикасына тіршілік ету ортасының әсерін зерттейді. Ол әртүрлі факторлардың үйлесімінде мүмкін болатын бірқатар тенденцияларды анықтайды және нәтижені теориялық немесе практикалық қызығушылық тудыратын инстанцияға жеткізеді. Таңдау мәселесі – осы инстанцияның мәселесі.

Әлеуметтік-гуманитарлық таным табиғи-ғылымитанымға қарағанда көбірек құндылыққа ие. Өйткені, егер табиғи-ғылыми білімде объектіні зерттеу оның объективті қасиеттерін және оның мүмкін болатын пайдалылығын, тіпті ғылымнан тыс кейбір құндылығын ашуды болжаса, яғниәлеуметтік-мәдени контекст, онда әлеуметтік-гуманитарлық білімде объектінің өзіндегі күйін ашу ғана емес, сонымен бірге оның құрамындағы құндылықтарды ашу, сонымен қоса екі мағынада: 1) өзіне тән құндылықтарды және 2) ғылым үшін және, ең бастысы, бар әлеуметтік-мәдени шындық үшін өзекті немесе ықтимал маңызды құндылықтарды ашу. Бұл құндылықтар оң және теріс болуы мүмкін. Сонымен, мысалы,

фашизм немесе терроризм зерттеу пәні ретінде құндылықты-қосарлы, екі жақты: бұл құбылыстарды жақтаушылар үшін соңғысы оң мәнге ие, олардың қарсыластары үшін бұл мүлдем теріс. Бірақ пән ретінде, айталық, саясаттану, мәдениеттану, әлеуметтану, т.б. зерттеу, бұл пән, ең алдымен, танымдықкұндылыққаие: оның (мысалы, қазіргі уақытта ерекше маңызды болып табылатын терроризм) пайда болуы мен қызмет ету механизмдерін,террористік әрекеттің мотивтері және т.б. террористік сананың құрылымын білу үшін зерттеу қажет. Бұл сонымен қатар террористік құндылықтар мен құндылық бағдарларды талдауды қамтиды. Басқаша айтқанда, әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулерде таза танымдық сәт аксиологиялық, құндылықтыққа қарсы ғана емес, екеуі де мызғымас бірлікті құрайды. Дегенмен, мұндай бірлік тек оң ғана емес, сонымен бірге теріс салдарды да қамтуы мүмкін.

Енді әлеуметтік-гуманитарлық танымның нәтижесі – білімге көшейік. Табиғи-ғылымидағы сияқты, әлеуметтік-гуманитарлық танымда да абсолютті құндылықтар ақиқат (оң құндылық) және жалған (теріс құндылық) болып табылады. Мұндағы шынайы білім, Жаңа замандағытабиғи-ғылыми сияқты, объективті және сенімді болуы керек. Бұл қасиеттерге қоғамтану саласында қол жеткізу жаратылыстану саласына қарағанда әлдеқайда қиын екенін айтудың қажеті жоқ. М.Вебер, мысалы, әлеуметтік-гуманитарлық білімдегі объективтілік мүмкіндігінің өзіне күмән келтіреді. Ол «Ешқандай ерекше және «бір жақты» көзқарастардан тәуелсіз, мәдени өмірді немесе (мүмкін бұдан тар мағына білдіреді...) «әлеуметтік құбылыстарды» толығымен «объективті» ғылыми талдау жоқ» деп жазады. Соған сәйкес олар зерттеу объектісі ретінде таңдалады, талданады және бөлінеді (олар айтылған немесе үнсіз, саналы немесе бейсаналық түрде қабылдануы мүмкін); бұл әлеуметтік ғылымдар саласындағы кез келген зерттеулердің когнитивтік мақсатының бірегейлігімен түсіндіріледі, ол қоғамдық өмірдің нормаларын – құқықтық немесе шартты – таза формалды қарастырудан шығуға ұмтылады» [104].

М.Вебердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардағы таза объективті таным мен білімнің мүмкін еместігі туралы келтірген сөздері білімнің ақиқаты әрқашан салыстырмалы болатын мағынада ғана шындық. Бірақ салыстырмалылық (демек, сол дәрежеде шындыққа жанаспайтындық) табиғи-ғылыми білімге қатысты себептерге ғана ие емес. Бұл жерде біржақтылық факторлары жалпы ғылымның және атап айтқанда белгілі бір зерттеушінің құндылық бағдарлары болуы мүмкін. А.А.Хамидов«Құндылықтар – әрдайым белгілі және шекті. Сонымен қатар, әртүрлі адамдар немесе жеке адамдар топтары ұмтылатын құндылықтардың әртүрлі жиынтықтары бар. Дәл осы жерде «менікі» («біздікі») және «менікі емес» («біздікі емес») құндылықтарын ұстанушылар арасында бөлініс пайда болады... Құндылықтық өзіндік центризм басқа құндылықтар мен осы құндылықтарды жақтаушыларға

төзбеушілікті тудырады» деп жазады [105]. Мұнда біз жалпы құндылық бағдарлары туралы айтамыз. Бірақ бұл ғылыми, атап айтқанда, әлеуметтік-гуманитарлық білімге де қатысты. Осы немесе басқа зерттеушіні басқаратын ғылымішілік құндылықтар мен құндылықтарды догматизациялауға, демек абсолюттенуге, абсолютті деп қабылдауға болады. Содан кейін зерттелетін пәнде бейнеленген құндылықтарды бейтарап ашу ғана емес, сонымен қатар зерттеу пәнінің өзін дұрыс бағалау қиын болады.

Мұндай құндылық бейімділік қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени шындықты зерттеуде де, әлдеқашан өткеннің меншігіне айналған шындықты зерттеуде де көрінуі мүмкін. Өткен мәдениет жаңа заманға мәдени мұра деп аталатын формада енеді. Көбінесе (әсіресе өте алыс дәуірлер туралы айтатын болсақ) бұл мұра тек ішінара сақталған, сондықтан фрагментарлы түрде көрінеді. Кез келген мәдениет, белгілі болғандай, өзінің ең өрескел түрінде олар әртүрлі және материалдық (материалдық өндіріс, технология, тұрмыстық заттар) және рухани болып бөлінеді. Материалдық мәдениет ескерткіштерімен (әсіресе еңбек құралдарымен) жағдай салыстырмалы түрде жеңіл: олар қазіргі заманғы жетістіктер тұрғысынан бағаланады. Рухани мәдениет ескерткіштерімен бұл әлдеқайда қиын. Бірақ мұнда да градациялар бар. Бейнелеу өнері немесе музыкалық шығармалар азды-көпті объективті бағаларға үміттене алады. Құндылыққа бейімділіктен ең аз иммунитеті мифтік-поэтикалық, діни, философиялық және дүниетанымдық идеяларды бейнелейтін өткеннің ескерткіштері болып табылады. Бұл жерде Г.С.Батищевтің айтқан ақиқаты ойға оралады: «Субъектіге өз құралдарында объективті болу салыстырмалы түрде оңайырақ. Мақсаттарда объективті болу қиынырақ. Ал құндылықтарда одан да қиын және күрделі» [106].

Кез келген мәдени мұра, әрине, құнды мұра болып келеді. Дәлірек айтқанда, мәдени мұраны тану – танымдық құралдарды таным пәніне қолдану ғана емес, сонымен қатар екі құндылықтар жүйесінің *кездесуінің* бір түрі – өткен және қазіргі. Бірақ сол немесе басқа қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени құбылыстар зерттелетін жағдай, онда ғылыми қоғамдастық немесе жеке ғалым ұстанатын құндылықтардан ерекшеленетін құндылықтар жазылған.

Жоғарыда айтылғандардан М.М.Бахтиннің әлеуметтік-гуманитарлық білімде субъект-объектілік қатынас орынсыз деген тезисі ойдан шығарылған емес, сөзсіз әдіснамалық талап екені анық. Объектіге субъект-субъект (Бахтин бойынша диалогтық) қатынас қана жеткілікті. Әрине, грек амфорасын немесе мүсінін зерттегенде зерттеуші керамикамен немесе мәрмәрмен емес, оларда өрнектелген мағыналық мазмұнмен, сол арқылы осы мазмұнды жасаушылармен диалогқа түседі. «Бір мағына, – деп атап көрсетеді М.М.Бахтин, – оның тереңдігін екінші, жат мағынамен кездесіп, жанасу арқылы ашады: олардың арасында осы мағыналардың, осы

мәдениеттердің оқшауланuы мен біржақтылығын жеңетін диалог басталады. Біз жат мәдениетке ол өзіне қоймаған тың сұрақтарды қоямыз, осы сауалдарымызға жауап іздейміз, ал жат мәдениет бізге жауап беріп, оның жаңа қырларын, жаңа мағыналық тереңдіктерін ашады» [107].

Табиғи-ғылыми танымдағы сияқты әлеуметтік-гуманитарлық танымның де өзіндік негіздері бар. Олар, біздің ойымызша, сондағымен бірдей; бұл ғылымның идеалдары мен нормалары, дүниенің ғылыми бейнесі және философиялық негіздері. Олардың, әрине, мұнда белгілі бір ерекшелігі бар, бірақ бұл оқулықтың көлемі оларға тоқталуға мүмкіндік бермейді.Міне,табиғи-ғылыми және әлеуметтік-гуманитарлық танымдағы құндылықтар мен құндылық бағдарлардың қызмет ету ерекшеліктері осындай.

Бірақ XX ғасырда, жоғарыда атап өткендей, техникалық ғылымдар өздерін танытты (бірақ олардың шығу тегі ежелгі). В.М.Розиннің анықтамасы бойынша, бұл «“екінші табиғаттың”»,яғни техникалық дүние заңдары сипатталатын және зерттелетін білім саласы. Техникалық ғылымдар туралы білім, - тек қана шындық емес, сонымен қатар тиімділік тұрғысынан бағаланады, өйткені ол технология мен инженерлік қызметте пайдалану үшін арнайы жасалады» деп атап көрсетеді [108]. Бұл анықтамадағы «екінші табиғат» сөзінен басқасының бәрі дұрыс. Әдетте «екінші табиғат» деп жалпы мәдениетті атайды (әрине, ол да бұрыс). Техника мәдениеттің бір бөлігі ғана. Бірақ, әрине, кез келген жағдайда бұл сөз орынсыз.

Техникалық ғылымдармен қатар философияның арнайы бөлімі – техника философиясы да бар. Техника философиясының әртүрлі нұсқаларында техниканың мәні өте әртүрлі түсіндіріледі [109]. Ең дұрысы – техника мәні туралы белсенділік тұжырымдамасы. Сонымен, К.Маркс былай деп жазды: «Табиғат көліктерді де, локомотивтерді де, темір жолдарды да, электротелеграфтарды да, жіп иіретін машина зауыттарды да және т.б. салмайды. Бұлардың барлығы адам еркі мүшелеріне айналған, табиғатты немесе табиғаттағы адам әрекетін басқаратын адам еңбегінің өнімдері, табиғи материал. Осының бәрі – *адам қолымен жасалған адам миының мүшелері,* білімнің жинақталған күші» [110]. Әрине, табиғи-ғылымибілімнің күші. «Алайда техникалық білім, яғни техникалық ғылымдар арқылы алынған білім, табиғи-ғылыми білімнің бір түрі деп айтуға бола ма?» В.В.Чешев былай деп жазады: «Техникалық білімнің мәнін қарастыру кезінде екі шектен шығу мүмкін. Оның бірі – техникалық ғылымдарды қолданбалы табиғи ғылым деп қабылдау, оған өзіне тән танымдық міндеттер мен оларды шешудің құралдары жоқ деп есептеу. Екінші шек – техникалық білімнің ғылыми сипатын теріске шығару. Соңғы жағдайда қолданбалы және негізгі ғылымдар ажыратылады, ал технология – бұл тек нұсқаулар мен технологиялық рецептер жиынтығы ретінде қарастырылады» [111]. В.В.Чешевтің өзі техникалық білімнің мәніне

нақты анықтама бермейді. В.Г.Горохов техникалық білімді табиғи-ғылымибіліммен жақындастырады. Ол, атап айтқанда, былай деп жазады: «Табиғи-ғылыми де, техникалық теорияның да құрылымында әдетте концептуалды және математикалық аппараттар, сондай-ақ арнайы онтологиялық схемалар ажыратылады... Соңғылары осы теорияның белгілі бір түрде байланысқан идеал объектілерінен тұрады. Мұндай схемалардың үш түрін қарастыруға болады: (1) олардың дедуктивті туындысы тұрғысынан математикалық сипаттауға бағытталған, (2) зерттеу объектісінде (немесе инженерлік объектіде) "болып жатқан" табиғи процестерді сақтайтын және (3) тәжірибелік жағдайлардың идеалды бейнесін көрсететін және объектілерді өңдеуге сәйкес келетін схемалар, оған техникалық теорияда конструктивті элементтердің және технологиялық байланыстардың схемалық кескіні сәйкес келеді» [112].

В.М.Розин де техникалық ғылымдарды, егер толығымен табиғи болмаса, онда, кез келген жағдайда, оған жақын деп есептейді. Ол, мысалы, техникалық ғылымдарды классикалық және классикалық емес түрлерге бөледі. Ол былай деп жазады: «Әдетте, бір табиғи ғылымның (мысалы, электротехника электр тогы теориясының негізінде қалыптасады) негізінде пайда болған классикалық типтегі техникалық ғылымдардан айырмашылығы, техникалық ғылымдардың классикалық емес түрі (яғни күрделі, мысалы, теориялық радар немесе информатика) бірнеше жаратылыстану ғылымдарының негізінде қалыптасады» [113]. Бірақ егер табиғи ғылымдар, дәлірек айтқанда, табиғи-ғылымибілім техникалық ғылымдардың негізі болса, онда бұл жай ғана негіз. Әрине, оларды бұл негізге келтіруге болмайды, өйткені редукционизмге жол беріледі. Техникалық құрылғы, инженерлік «*нысан*», авторлардың айтуы бойынша (бірақ бұл, әрине, сөздің қатаң мағынасында объект емес) - бұл табиғи материалдың және адамның мақсатқа сай конструктивті қызметінің бірлігі. Мұнда ең бастысы табиғи бастау емес (онсыз мүмкін болмаса да)әс-әрекеттік, әлеуметтік-мәдени принцип. Машина, яғни механизм – бұл жасанды, табиғи емес құрылым. Демек, техникалық ғылым мен техникалық білім жаратылыстанудың бір саласы бола алмайды.

Бұл арада В.В.Чешев былай деп дәлелдейді: «Инженерлік объектілердің техникалық жұмыс істеуі, - деп жазады ол, - қоғамның әлеуметтік мақсаттарымен тығыз байланысты, өйткені техника оларға қол жеткізу құралы болып табылады. Демек, инженерлік объектілердің техникалық функциялары қоғамдық өмірдің әлеуметтік жағдайларынан тәуелсіз бола алмайды. Әлеуметтік ортаға қосылу арқылы техникалық объектілер онда объектілердің техникалық сипаттамаларымен байланысты болуы мүмкін белгілі бір өзгерістерді тудырады» [114]. Осы пайымдауларға сүйене отырып, техникалық ғылымдардың табиғи ғылымдармен салыстыруға келмейтіндігі туралы қорытынды жасау керек сияқты. Алайда В.В.Чешев былай деп жазады: «Техникалық объектілердің әлеуметтік ортада өндірілетін өзгерістерін зерттеу ең алдымен қоғамдық

ғылымдардың міндеті. Бірақ техникалық объект техникалық функцияны жүзеге асыру арқылы әлеуметтік ортаға жанама әсер ететіндіктен, техника мен технологияның әлеуметтік сипаттамаларын зерттеу техникалық және әлеуметтік ғылымдар арасындағы байланысқа негізделген. – Одан кейін ол мынадай қорытынды жасайды: – Техникалық объектілердің тар техникалық және әлеуметтік қызмет етуінің арасындағы байланыстың жалпы формаларын, экология адамның шаруашылық әрекетінің қоршаған ортаға әсерін зерттейтіні сияқты арнайы ғылыми пән арқылы анықтауға болар еді. Дегенмен, қазіргі уақытта технологияның әлеуметтік функцияларын және оның әлеуметтік ортаға әсер етуінің жалпы заңдылықтарын зерттейтін мұндай интегралды пән жоқ. Бұл рөлді тек техника тарихы ғана атқара алады» [115]. Соңғы сөйлем өте біртүрлі көрінеді. Техниканың тарихы атқара алады да, ал техникалық ғылымдар атқара алмайды.Бірақ техника тарихы техникалық ғылымдардың бір бөлігі емес пе және қазіргі заманғы технология мен оның әлеуметтік ортаға әсері ертең тарихтың бір бөлігіне айналмай ма?

Бір сөзбен айтқанда, бүгінгі таңда техникалық ғылымдар саласының жай-күйі олардың мәні де, пәнінің шекарасы да нақты анықталмаған. Бұл оқу құралында, әрине, бұл мәселені талқылаудың қажеті жоқ. Дегенмен, техникалық ғылымдарда табиғи-ғылыми және әлеуметтік-гуманитарлық тәсілдердің кейбір синтезі болуы керек екенін атап өткен жөн. Өйткені, техникалық «нысан» өзінің бір жағы бойынша табиғатқа жатады, ал екінші, кем емес маңызды жағы бойынша мәдениетке жатады. Бұл синтездің қалай қол жеткізілетіні туралы әзірге айту қиын.

Техникалық ғылымдар пәнінің осы идеалды түсінігіне, олардағы танымдық іс-әрекеттің ерекшелігіне және нәтиженің сипаты – техникалық білімге сүйене отырып, техникалық таным мен білімдегі құндылықтар мен құндылық бағдарларының сипатын бағалауға болады.Ең алдымен, субъектінің атқаратын позициясының ерекшелігін атап өту қажет. Егер жаратылыстану ғылымында «субъект-объект» қарым-қатынасы, ал әлеуметтік-гуманитарлық танымда «субъект-субъект» қатынасы басым болса, онда техникалық танымдаекеуінің үйлесімі болады, бірақ сонымен бірге олар иерархия принципі бойынша өзара қатынаста болады: жоғарғы орынды субъект-субъект қатынасы, ал төменгі орынды субъект-объект алады. Сәйкесінше, техникалық танымда*екі* құндылықтықұстаным біріктіріледі: біріншісі табиғи-ғылыми танымда, екіншісі өзі үстем ететін әлеуметтік-гуманитарлық танымда орын алады. Техникалық таным нәтижесі – техникалық білім туралы да осыны айтуға болады: оның екі құндылығы бар. В.М.Розин атап өткендей, техникалық білім тек оның ақиқаттылығы бойынша ғана емес, сондай-ақ тиімділігі бойынша да бағаланады, сондықтан тиімділікті бағалау тек құндылықты қатынастың көрінісі емес, бұл – бұл пайдалылық қатынасының көрінісі болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл оқулықта студенттер мен магистранттарға ғылыми танымдағы құндылықтар мен құндылық бағдарлардың рөлі туралы жалпы түсінік беру мақсаты қойылды. Бұл ретте осы тақырыптың кейбір негізгі аспектілеріне ғана назар аударылды, бұл оқу құралының көлемінің шектеулілігімен түсіндіріледі. Назар негізінен тек таным пәнінің құндылық аспектілеріне және оған таным субъектісінің көзқарасына ғана аударылды. Ғылымның танымдық (когнитивтік) құрылымына қатысты көптеген мәселелер қаралмай қалды, алайда, оқу құралының мәтінінде атап өтілгендей, ғылым таусылмайды. Бірақ ғылым – мәдениеттің бір бөлігі ғана, оның бір саласы. Сондықтан, бір жағынан, ол өзінің әлеуметтік-мәдени контекстіне өз әсерін тигізсе, екінші жағынан, әлеуметтік-мәдени контексті оған әсер етеді. Мұндай өзара ықпал құндылықтар мен құндылық бағдарлар деңгейінде орын алмауы мүмкін емес. Алайда, сыртқы мәдениеттің сыртқы ғылымындағы құндылықтардың ғылымның ішкі құндылықтарына әсері, оның ішінде өте маңызды - ғылыми-танымдық қызметке және ғылым құндылықтарының сыртқы мәдениетке әсері назардан тыс қалды. Мұның бәрі, әрине, қосымша қамтуды қажет етеді.

БАҚЫЛАУ СҰРАҚТАРЫ

Бірінші бөлімге

1. «Кіші ғылым» және «үлкен ғылым» моральдық нормалары мен құндылықтары қандай?
2.Ғылымның ішкі және сыртқы этикасы ұғымдарына не кіреді?
3.Ғалымның әлеуметтік және когнитивті жауапкершілігі қандай?
4.Танымдық құндылықтардың табиғаты қандай?
5.Сциентизм мен антисциентизмнің мәні неде?
6. Философия мен ғылымның арақатынасы философиялық мәселе және оның шешімі ретінде?
7.Ғылыми және философиялық танымның ерекшелігі неде?

Екінші бөлімге

1.Ғылым дамуының қандай негізгі кезеңдерін бөліп көрсетуге болады?
2. Ғылым ұғымына анықтама беріңіз?
3. Классикалық ғылымның маңызды белгілеріне сипаттама беріңіз?
4.Білімнің мамандандырылған түрі ретінде ғылымның ерекшеліктері неде?
5.Ғылымның философиялық негіздері дегеніміз не?
6. Синергетика түсінігі, оның пәні, принциптері және негізгі ұғымдары.
7. «Философия» және «синергетика» ұғымдары қалай байланысады?

Үшінші бөлімге

1. Арнайы ғылыми құндылықтардың болуы туралы қорытынды ненің негізінде жасалады?
2. Құндылыққа бейтарап ғылым идеясы қандай логикалық негіздерге негізделген?
3. Жаңа заманның басындағы ғалымдар мен философтардың ғылым мен ғылыми білімнің құндылық бейтарап екендігіне сенуі дұрыс болды ма?
4. Британдық ғылымды дамыту қауымдастығының мүшелерінің ғылым мен ғылыми білімнің құндылық бейтараптығы идеясын жариялауының негізгі себебі неде?
5. Құндылық бейтарап ғылым негізінен мүмкін бе?
6. «Құндылық» және «құндылық бағдарлары» ұғымдары қалай байланысады?
7.Философияның аксиологиялық қызметі қандай?

Төртінші бөлімге

1. «Ғылым және құндылықтар» тақырыбының негізгі аспектілері қандай?
2. Ғылымның ішкі құрылымы мен ғылымішілік құндылықтар құрылымы қалай байланысты?
3. Ғылыми-танымдық процестің формальды және мазмұндық ішкі құрылымдарына не кіреді?
4. Құндылық қатынастың құрылымы қандай?
5. Ақиқат пен қате форма жағынан абсолютті мәндер, ал мазмұн жағынан салыстырмалы мәндер деген тұжырымды қалай түсінуге болады?
6.Ғылымның әлеуметтік институт ретіндегі құндылық бағдарлары қандай?
7.Ғылыммен айналысатын адамдардың құндылық бағдарлары қандай?

Бесінші бөлімге

1. Жаратылыстану-ғылыми және әлеуметтік-гуманитарлық білімдегі танымдық қатынастың ерекшелігі неде?
2. Жаратылыстану-ғылымитаным пәнінің таным процесіне қарамастан құндылық белгілері бар ма?
3. Әлеуметтік-гуманитарлық таным пәнінің таным процесіне қарамастан құндылық белгілері бар ма?
4. Әлеуметтік-гуманитарлық білімдегі танымдық және құндылық қатынастар бірлігінің жағымды және жағымсыз жақтары қандай?
5.Техникалық ғылымдардағы танымдық және құндылық қатынастардың білім пәніне қатынасының ерекшелігі неде?
6.Қазіргі ғылымның аксиологиялық мәселелері қандай?
7.Ғылым дамуының салдарының табиғаты мен гуманистік мәні неде?

РЕФЕРАТ ТАҚЫРЫПТАРЫ

1.Философия және ғылым.
2. Ғылым философиясы.
3.Ғылым генезисі.
4. Ғылым пәні.
5.Ғылым әлеуметтік институт ретінде.
6. Ғылымды ұйымдастыру формалары.
7. Ғылым логикасы.
8. Ғылым психологиясы.
9. Ғылым этикасы.
10. Ғылым және этика.
11.Ғылым және дін.
12. Ғылым және өндіріс.
13.Ғылым, техника, технология.
14. Ғылым әдістемесі.
15. Ғылыми әдістердің типологиясы.
16.Диалектикалық логика таным әдісі ретінде.
17.Жүйелік тәсіл және жүйелік әдіс.
18. Ғылыми танымның субъектісі мен объектісі.
19.Ғылыми танымның формалары.
20. Ғылым тілі.
21.Ғылыми қызметтің құралдары мен әдістері.
22.Философия мен ғылымдағы ақиқат мәселесі.
23. Ғылыми критерийлер.
24. Ғылымдағы демаркация мәселесі.
25.Ғылыми ойлау стилі.
26. Ғылымдағы түсінік.
27.Ғылым білім жүйесі ретінде.
28. Ғылыми білімнің құрылымы.
29. Ғылымдағы дәстүрлер мен инновациялардың арақатынасы.
30. Ғылыми революция ұғымы.
31. Әлемнің ғылыми бейнесі.
32. Ғылыми парадигма және синтагма.
33.Синергетиканың философиялық мәселелері.
34. Ғылымдағы дифференциация және интеграция мәселесі.
35. Ғылымдарды жіктеу мәселесі.
36. Техника философиясы.
37.Техникаөркениет факторы ретінде.
38. Ғылыми-техникалық прогресс және адам.
39. Кибернетика мәселелері.
40. Жасанды интеллект мәселесі.
41. Ақпарат дегеніміз не?

42. Ақпараттық қоғамның параметрлері мен сипаттамалары.
43. Ақпарат және білім.
44.Компьютерлік технологиялар.
45. Ақпараттық технологиялар.
46. Компьютер және адам.
47. Қоғамдық өмірсаласындағы компьютер.
48. Эвристика.
49. Ғылыми шығармашылық.
50. Ғылыми танымдағы интуиция мәселесі.
51.Ғылыми жаңалықтар мен ғылымның даму заңдылықтары.
52. Математикалық модельдеу.
53. Заманауи ғылымның математикалануы.
54. Ғылыми танымдағы модельдеу әдісі.
55. Қазіргі заманғы жаратылыстану концепциялары.
56. Дүниенің табиғи-ғылыми бейнесі.
57. Эволюция және инволюция.
58. Ғылым философиясы мен әдіснамасының негізгі мектептері.
59. Неопозитивизм.
60. Постпозитивизм.
61. П.Фейерабендтің сыни плюрализмі.
62. И.Лакатостың зерттеу бағдарламаларының концепциясы.
63. Т.Кунның «қалыпты» және «ерекше» ғылымдары.
64. К.Поппердің бұрмалау принципі.
65. Т.Кунның ғылыми революция концепциясы.
66.Қазақстан философиясы және ғылым әдістемесі мектебі.
67. Білім философиясы.
68.Жоғары білім беру мәселелері.
69.Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінің құрылымы.
70.Білім беруді коммерцияландыру және оқыту сапасы.
71.Білім сабақтастығының мәселелері.
72.Интеграция білім беру жүйесінің даму факторы ретінде.
73. Әлемдік білім беру кеңістігі.
74.Білім беруді гуманизациялау және гуманитарландыру.
75. Нарықтық экономика жағдайында білім беру.

ГЛОССАРИЙ

Абсолют (лат. – сөзсіз (безусловный) - шексіз, салыстыруға келмейтін, жетілген. Философияда дүниенің мәңгілік өзгермейтін негізі. Абсолют ұғымын Құдайға, табиғатқа, материяға қолдануға болады. Абсолюттік идея, абсолюттік рух, абсолюттік ақиқат деген сөз тіркестері бар.

Абстракция - жеке, кездейсоқ, маңызды емес абстракция және жалпы, қажетті және маңыздыны анықтау орын алатын ойлау процесі.

Абстрактыдан нақтыға қарай өрлеу - теорияда объектің қасиеттерін жеке-жеке қарастырып, кейін соларды біріктіріп, объекті тұтас күйде қарастыру. Бұл диалектикалық тәсілді Гегель «Логика ғылымында», Маркс «Капиталда» тиянақты қолданған. Адамның анықтамалары көп: сөз иесі, ақыл иесі, қоғамдық құбылыс, объект, субъект, индивид, пенде, тұлға т.т. Бірақ бұл анықтамалар жеке-жеке қарастырғанда - абстракты. Адамның нақты анықтамасы жоғарыдағы әртүрлі анықтамалардың жиынтығы болып келеді. Бәрін де ескеруге тура келеді. Ғылымға керек нақты білім әртүрлі білімдердің жиынтығы болып табылады.

Агностицизм (гр. а – жоққа шығару, gnogis – білім) - танымның шындыққа сәйкес болуын дәлелдеудің мүмкіндігін жоққа шығаратын философиялық ұстаным. Философияда «дүние таныла ма?» деген жалпы сұрақ бар. Бұл сұраққа кейбір философтар, мысалы, И.Кант теріс жауап береді. Канттың пікірінше, дүние – шексіз, ал адамның, адамзаттың мүмкіндігі қай кезде де шекті. Сұрақты басқаша қою керек, - дейді Кант: белгілі бір зат, объект таныла ма, жоқ па? Бұл сұраққа оңды жауап беруге болады: объект ерте ме, кеш пе танылады. Энгельс және Ленин Кантты агностик деп орынсыз сынайды. Кант – агностик емес, реалист.

Аксиология - құндылықтар туралы ілім; адамның өмір сүру негізін құрайтын және оның өмірінің бағыты мен мотивтерін анықтайтын құндылықтарды зерттейтін философияның бір саласы.

Аксиома - дәлелсіз қабылданған және басқа теориялық тұжырымдарды дәлелдеудің негізінде жатқан теорияның бастапқы ұстанымы.

Аксиомалық тәсіл – теория құрғанда дұрыс деп танылған кейбір тұжырымдарды негізгі қағидалар (аксиомалар) деп алып, соларға сүйеніп, теорияның басқа тұжырымдарын (теоремаларды) түсіндіру тәсілі.

Ақиқат - білім пәніне сәйкес келетін (белгілі бір аралықта) білім мазмұны (сезімдік тәжірибеден, интуициядан, пайымдаулардан, теориялардан, ғылыми жүйелерден алынған мәліметтер). Көп жағдайда бұл сәйкестік және оның шекарасы салыстырмалы, шартты, жуық.

Анализ (гр. ажырату, бөлшектеу) - талдау – зерттелетін затты құрамдас бөліктеріне, элементтеріне бөліп, жеке қарастыратын ғылыми танымның маңызды тәсілдерінің бірі. Таным процесі талдаумен

шектелмейді. Кейін объектің құрамдас бөлшектері туралы білімді жүйелеп, оның тұтастығын суреттеу, яғни синтез жасау керек.

Аналогия (гр. analogia) – заттардың, құбылыстардың немесе ұғымдардың кейбір белгілерімен өзара ұқсастығын білдіреді. Ғылыми танымда екі заттың, құбылыстың кейбір жағынан ұқсастығын ескеріп, олардың басқа жағынан да ұқсас болуы мүмкін деген тұжырым жасалады. Бұл арада заттардың сыртқы және кездейсоқ белгілерімен емес, маңызды қасиеттерімен ұқсастығына баса назар аударылады.

Антиинтеракционизм - философия мен ғылымның мақсаты да, пәні де, тәсілдері де екі түрлі, сондықтан олардың арасында ішкі байланыс болуы мүмкін емес дейтін философиялық ұстаным. Бұл бағыттың кредосын: «философияда ғылымдық ештеңе жоқ, ғылымда философиялық ештеңе жоқ» деп білдіруге болады (философия – не научна, наука - не философична).

Антиномия (гр. заңдағы қайшылық) - танымдағы заттардың, құбылыстардың, үрдістердің, қарама-қарсы жақтарын бейнелейтін ұғым. Адам таным процесінде антиномияға, қайшылыққа жиі тап болады. Дүние - шексіз. Адам ешқашанда дүниенің шегіне жете алмайды. Сонымен бірге дүние шегі бар заттардан, құбылыстардан тұрады. Демек, дүние шекті болғаны. Екі пікірдің де жөні бар.

Антропогенез (гр. anthropos - адам, genegis – пайда болу) – адамның қазіргі түрінің (Nomo sapiens) оның жануарлық және адамға ұқсас тегінен пайда болу үрдісі. Қазіргі ғылыми, симиалдық (лат. «simia – маймыл) теорияның негізін қалаған Ч.Дарвин. Ол өзінің «Адамның шығуы және жыныстық сұрыптау» деген еңбегінде адамның маймылдан пайда болғанын дәйекті түрде және жан-жақты зерттеді.

Антропология – адамды биологиялық, әлеуметтік және мәдени құбылыс ретінде қарастыратын ғылымдар жиынтығы.

Апостериорлық білім (лат. a posteriori – кейінгіден) – тәжірибенің, сезімдік және эмпириялық зерттеудің нәтижесінде алынған білім.

Априорлық білім (лат. a priori - бұрынғыдан) – тәжірибеге дейін, тәжірибеден тыс алынатын білім. Бәріміздің де Құдай туралы түсінігіміз бар. Бұл білімді біз қайдан алдық? Арнайы діни оқу орнында оқығанымыз жоқ. Құдай туралы білімді біз оны танып білу арқылы емес, тәрбиеден, өмірден, әдебиеттен аламыз. Адамның айтқан сөзін біз түсінеміз. Демек, оның сөзінде қисын, логика бар. Бірақ ол адам логика пәнін әдейі оқып үйренбеген болар. Бұл да – априорлық білімнің үлгісі болып табылады.

Әлеуметтік ғылымдар - әртүрлі әлеуметтік жүйелердің (әлеуметтік қауымдастықтардың) құрылымын, қызметін және дамуын зерттейтін пәндер кешені.

Әлемнің ғылыми бейнесі - метатеорияның ажырамас бөлігі, ол белгілі бір тарихи кезеңдегі ғылымның объективті шындықтың құрылымы мен дамуының іргелі заңдары туралы жалпы идеяларының жиынтығы.

Әдіс - белгілі бір мақсатқа жету тәсілі, шындықты практикалық немесе теориялық тұрғыдан дамытатын әдістер немесе амалдар жиынтығы.

Әдіснама (методология) – таным тәсілдерін зерттейтін ілім. Әдіснама білімді алудың, негіздеудің және іс жүзінде қолданудың әртүрлі әмбебап амалдарын қарастырады. Ғылымның қай саласы да әр алуан тәсілдерді қолданады. Бірақ таным тәсілдері қалай қалыптасатынын, таным процесінде қандай рөл атқаратынын, олардың мүмкіндігін зерттеп, ғылыми танымға әртүрлі тәсілдерді ұсынатын білім саласы - философия. Сондықтан, әдіснама философияның бір саласы болып табылады.

Әдістеме - кез келген ғылымда қолданылатын танымдық құралдардың, әдістердің, амалдардың жиынтығы.

Бақылау - адамның сезім мүшелерін пайдалана отырып, таным заты туралы эмпирикалық ақпаратты мақсатты түрде жинау.

Бисаналық – сананың төменгі деңгейін бейнелейтін ұғым. Бисаналық сананың тұтас жүйе ретінде жұмыс істеуін, сол сияқты жеке адамның немесе әртүрлі деңгейдегі әлеуметтік жүйенің әрекетін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл ұғымды және ол туралы ілімді ғылымға енгізген австриалық невропатолог, психиатр З.Фрейд болды. Фрейд адамның психикасын Солтүстік мұзды мұхиттағы мұзтауға (айсбергке) теңейді. Оның судың бетіндегі кішігірім бөлшегі психиканың саналы бөлігі. Судың астындағы үлкен бөлік - бисаналық болып табылады. Адамның әртүрлі әрекетіне көбіне көп сана емес, бисаналық шешуші ықпал етеді. Адам (сана), сөйтіп, өз үйінде өзі қожайын болмай қалады. Адам әрқашанда саналы түрде, бәрін ойластырып әрекет жасайды деуге болмайды.

Бифуркация (лат. bifurcus – екіге бөлінген) - бір нәрсенің екіге бөлінуі, ажырауы, тармақталуы. Географияда – өзеннің қосылмайтын екі арнаға бөлінуі; педагогикада – мектептегі жоғарғы сыныптардың оқудағы екі бағытқа, топқа бөлінуі. Бифуркация – жүйенің эволюциялық тәртібінің (режимінің) орнықтылығының бұзылуы, жүйеде кездейсоқ факторлардың әсерімен қарама-қайшы мүмкіндіктердің пайда болуы. Бифуркация ұғымы синергетика теориясында жиі қолданылады.

Болжам (гр. hypothesis – предположение) – шындығы, дұрыстығы туралы шешім қабылданбаған эмпириялық және теориялық тұрғыдағы кез келген пікір (немесе пікірлер жүйесі). Болжам - жаңа білімге апаратын ғылыми білімнің құрылу формасы. Болжам кейбір құбылыстарды немесе құбылыстар тобын алдын-ала түсіндіру үшін пайдаланылады.

Болмыс (бытие) - санаға қарсы тұрған реалдықты бейнелеу үшін қолданылатын философиядағы негізгі категориялардың бірі. Болмыстың мазмұнын таным субъектінің сезімдік тәжірибесінде пайда болатын

объективті, «сыртқы дүние» құрайды. Болмыстың осы түрін « материя» деп те атайды. Болмыстың тағы бір түрін субъектің «ішкі дүниесі» - психика құрайды. Қай нәрсенің де өзіне тән болмысы болады: адам болмысы, табиғат болмысы, қоғам болмысы, мәдениет болмысы т.т.

Биоценоз - белгілі бір аумақты мекендеп, ұқсас жағдайларда өмір сүретін бірнеше түрлерден тұратын организмдер қауымдастығы

Верификация - ғылыми тұжырымның эмпирикалық заңдарға сәйкестігі негізінде оның ақиқаттығын анықтаудың логикалық-әдістемелік процедурасы.

Герменевтика (гр. hermeneutike – түсіндірме) – мәтіндерді түсіну теориясы және олардың түпкі мағынасын түсіндіру өнері. Антика философиясында және филологиясында абыздардың, даналардың ұлағатты сөздерін түсіну өнері ретінде пайда болды. Орта ғасырда герменевтика діни мәтіндерді дұрыс түсіндіруге қызмет етті. Қазіргі ғылым философиясында герменевтика кез келген мәтіндерді түсінудің және пікірталас кезінде қарма-қарсы жақтардың өзара түсінісуінің жалпы теориясына айналды. Философиялық герменевтика түсінікті шексіз процесс деп есептейді. Осыған байланысты «герменевтикалық шеңбер» деген принцип, ұғым қолданылады: мысалы, тұтасты оның бөлшектері арқылы тануға болады, ал бөлшектерді тұтасты танығанда ғана білеміз. Сол сияқты жалпы мен жеке, тұлға мен қоғам, теория мен тәжірибе, философия мен ғылым т.т. бірін бірі анықтайды.

Гелиоцентризм - Күннің Күн жүйесіндегі орталық дене болып, оның айналасында планеталар айналатынын көрсететін теория.

Генетика - тірі ағзалардағы тұқым қуалаушылық және өзгергіштік процестерінің заңдылықтарын зерттейтін ғылым.

Геоцентризм - Жердің ғаламдағы орталық орнын көрсететін теория.

Гипотеза — бұл бірқатар фактілерге сүйене отырып, толық сенімді деп саналмайтын қорытынды жасау үшін пайдаланылатын ой қорыту жүйесі.

Гносеология — танымды зерттейтін ғылым; танымдық әрекеттегі субъект пен объектінің арақатынасын, адамның дүниені тану мүмкіндігін, білімнің ақиқаттығы мен сенімділігінің критерийлерін зерттейтін философияның бір саласы.

Гуманитарлық ғылымдар— адамның рухани шығармашылық қызметінің өнімдерін зерттеуге бағытталған пәндер кешені.

Ғылым — ғалымдар қауымының жаңа ғылыми білімді тәжірибеде алуға және пайдалануға бағытталған мамандандырылған танымдық қызметі.ҒЫЛЫМ— жаңа ғылыми білім алуға және тәжірибеде қолдануға бағытталған ғалымдар қауымдастығының мамандандырылған арнайы танымдық қызметі.

Ғылым психологиясы - жекелеген ғалымдардың немесе ғылыми ұжымдардың ғылыми қызметін психологиялық әдістермен қарастыратын

білім саласы. Ол тестілерді, статистикалық, өмірбаяндық, социологиялық әдістерді қолданады. Ғылым философиясынның негізгі мәселелерінің бірі – ғылыми шығармашылық үрдісін талдау. Ғалым өз саласында қандай жаңалықтар ашты және қалай ашты? Ғалымның шығармашылық лабораториясына еніп, ғылыми жұмыстың жүзеге асуын қарастырады.

Ғылым тарихы - ғылым дамуын, ғылымдағы өзгерістерді хронологиялық түрде қарастырады: ғылымның, оның жеке салаларының пайда болуы, жаңа эмпириялық құбылыстардың, деректердің, заңдардың жарық көруі рет-ретімен баяндалады.

Ғылыми революция — ғылыми білім элементтерінің түбегейлі өзгеруі. Әлемнің ғылыми бейнесінің өзгеруіне әкелетін жаһандық ғылыми революциялар және белгілі бір ғылыми пән шеңберінде ғылыми түсініктердің өзгеруіне әкелетін пәндік ғылыми революциялар бар.

Ғылыми мектеп — бұл ғылыми көшбасшы мен көшбасшының ғылыми идеяларын жақтаушылардың – «оқушылардың» болуын болжайтын зерттеушілер тобы.

Ғылыми қауымдастық — ұйымдастыруы ғылыми кәсіптің ерекшелігін көрсететін кәсіби ғалымдардың жиынтығы. Ғылымның кәсіп ретіндегі тұтастығына және оның тиімді жұмыс істеуіне Ғылыми қауымдастық жауапты.

Ғылым этикасы — ғылыми қызметтің адамгершілік негіздері туралы білімдер жүйесі.

Ғылым этосы — ғылыми қоғамдастық мүшелерінің ғылыми қызметі барысында олардың арасындағы қарым-қатынастарды реттейтін этикалық құндылықтардың жиынтығы. Ғылыми этос — ғылымды ғылыми ортадағы ғалымдардың дұрыс мінез-құлқы тұрғысынан түсіну.

Ғылыми-зерттеу бағдарламасы — іргелі идеялар мен әдіснамалық принциптер жиынтығымен біріктірілген бірізді теориялар тізбегі.

Ғылыми зерттеудің мұраттары мен қалыптары (идеалы и нормы научного исследования) - ғылыми-зерттеу жұмысын ұйымдастыратын, бағыттайтын және оның нәтижелерін бағалайтын ғылымның өзіне тән құндылықтар. Атап айтқанда: «ғылыми ақиқат», «ғылыми дәлелдеме», «ғылыми тиімділік», «білімнің ғылымилығының өлшемі», «ғылыми білімнің ақиқатығының өлшемі», «ғылыми теория», «ғылыми түсінік» ж.б.

Ғылыми проблема – ғылыми зерттеудің нақты объектіне, оның құрылымына, тану тәсілдеріне практикалық маңызына қатысты маңызды мәселе. Бұл жөнінде алғаш жазған ағылшын философы К.Поппер. Оның пікірінше, таным процесі проблеманы орынды қойып, шешумен айналысады.

Даму- объектердің, үрдістердің, құбылыстардың, жаңалықтардың сапалы өзгерістерінің сипаттамасы. Дамудың көзі заттардағы ішкі қайшылықтар болып табылады. Философияда дамуды сапалы, қайшылықты, үдемелі, төменнен жоғарыға, қарапайымнан күрделіге,

абстрактыдан нақтыға, білмеуден білуге қарай жүретін үрдіс деп есептейді. Даму - жалпылама үрдіс. Дамымайтын, яғни өзгермейтін, бір күйде қалып қоятын зат болмайды. Даму принципі қазір физикалық, геологиялық, биологиялық, педагогикалық, психологиялық, әлеуметтік ғылымдарда кең қолданылады.

Детерминизм — объективті шындықтағы құбылыстардың жалпы біртұтас және өзара байланысқан заңдылықтары мен тәуелділіктері туралы философиялық ілім.

Диалектика — болмыс пен танымның даму және өзгеріс заңдылықтары туралы ілім, сонымен бірге осы ілімге негізделген шығармашылық таным әдісі.

Дифференциация — дамып келе жатқан біртұтас нәрсені бөліктерге, сатыларға, деңгейлерге бөлу, бөлшектеу.

Дедуктивизм (лат. deductio – бөліп шығару) ғылыми білімнің дұрыстығын дәлелдеудің бірден бір тәсілі дедукция, яғни ойлау кезінде жалпыдан жекеге қарай өту амалы деп есептейтін методологиялық тұжырымдама (концепция).

Дедукция - философиядағы және ғылым әдіснамасындағы жалпы білімнен жекелеген білімге қарай жүруді ұсынатын әдіс.

Деконструкция – мәтінді түсінуге көмектесетін ерекше стратегия. Оның құрамына мәтінді деструкциялау да (лат. destruction - білдіру), яғни мәтінді өзгерту және реконструкциялау да (ре + лат. constuctio – құру), яғни қайта қалпына келтіру де кіреді. Бұл ұғымды ұсынған француз философы Жак Деррида.

Дерек (лат. facfum – болған, істелген) – объективтік шындықтың нақты оқиғасы. Ғылыми дерек - эмпириялық немесе теориялық білімдер жүйесінің негізін құрайтын тәжірибелік түйін (опытное звено). Дерек деп информациялық құралдар - мәтіндер, формалар, фотографиялар, суретті таспалар (видеопленки) ж.б. – арқылы мәлім болатын кейбір эмпириялық реалдықты айтады. Дерек деп зерттеу барысында табылған, көрген, білген, естіген оқиғаларды, құбылыстарды айтады. «Деректер – ғылым наны» деген пікір бар. Өйткені олар зерттеушілерді ойландырады, күмәндандырады, әрі қарай ізденуге мәжбүр етеді.

Дефиниция (лат. definition) – заттың немесе құбылыстың елеулі белгілерін бейнелейтін ұғымның қысқа анықтамасы. Ұғымды анықтау деген оның қолданылу аясын белгілеу болып табылады.

Дәлелдеу (доказательство) – белгілі бір тұжырымды шынайы және жеткілікті деректер арқылы негіздеу амалы. Дәлелдеудің практикалық, теориялық, эмпириялық, логикалық түрлері бар.

Диалектикалық әдіс – табиғаттағы, қоғамдағы, танымдағы барлық құбылыстарды тарихи даму тұрғысынан қарастыру. Диалектикалық әдісті ойлау, таным үрдісінде шебер қолданған Гегель.

Диахрондық талдау (гр. dia - арқылы +chronos – уақыт) – таным үрдісінде зерттелетін объектің өзгеруін, дамуын бірінен соң бірі болатын әртүрлі кезеңдерге бөліп қарастыру және оларды салыстыру әдісі. Диахрондық талдау, таным объектінің дамуындағы белгілі бір заңдылықтарды, тенденцияларды анықтауға мүмкіндік береді.

Дискурс (лат. discrsus – пайымдау; фр. Discour – сөз) – өмірдің, әлеуметтік мән-мәтіннің (социальный контекст) мағынасын ашуға бағытталған сөз. Француз философы М.Фуко дискурсты әлеуметтік құбылыстарды түсіндіру үшін қолданады. Дискурс сөз бен істі үйлестірудің жолдарын көрсетеді. Сөз бір нәрсе жөнінде баяндап қана қоймайды, оны түсіндіреді. Қазіргі кейбір философтардың пікірінше, дискурс философияның, соның ішінде ғылым философиясының басты предметі болып табылады. Саясаткерлер дискурсты билікке талас кезінде пайдалануға машықтанды. Кейбір құбылыстарды зерде арқылы түсіну қиын, мысалы, бисаналықты, өлімді. Сондықтан дискурс арқылы олардың өздерін «сөйлетіп» қою керек.

Догматизм (гр.dorma – пікір, ілім, қаулы) - догмаға, яғни өзгермейтін, дәлелденбеген, орын мен уақыттың нақты жағдайларын ескермейтін, беделге сүйенетін қағидаларды, формулаларды салалардағы дағдарысқа, тоқырауға себеп болды. Маркстің: « біздің іліміміз догма емес, іске басшылық» деп ескерткеніне қарамастан, Кеңес Одағында марксизм ілімі догмаға айналдырылды.қолданатын ойлау әдісі. Догматизм ақиқаттың нақтылығын мойындамайтын, тарихи жағдайларды елемейтін абстракты ойлау тәсілі. Ақиқаттың нақтылығын, относительдігін түсінбейтін, тарихи жағдайлармен санаспайтын абстракты ойлау амалы ретінде догматизм экономикадағы, әлеуметтік – рухани

Дүниенің көрінісі (картина мира) дүние, дүниенің құрылысы, дүниедегі әр алуан құбылыстар және олардың өзара байланысы туралы жалпы түсінік. Дүниенің көрінісін екі басты негізге сүйеніп ажыратуға болады: 1) тұтастығына қарап (по степени общности) және 2) реалдықты модельдеу амалдарына қарап (по средствам моделирования реальности). Алғашқы негіз бойынша дүниенің көрінісін: 1) жалпылама (всеобщая), 2) жеке (частная), 3) жекелеген (единичная) деп анықтайды. Мысалы, белгілі бір кезеңдегі ғылымдағы дүниенің жалпылама көрінісі, белгілі бір ғылымда құрылған дүниенің жеке көрінісі (физикалық, химиялық, биологиялық т.б. дүниенің көрінісі, немесе Аристотельдің физикасындағы, Ньютонның физикасындағы, салыстырмалық теориясындағы, кванттық механикадағы дүниенің көрінісі). Екінші негізге сүйеніп, дүниенің философиялық, діни, мифологиялық, ғылыми, эстетикалық көрінісін атауға болады. Жоғарыда аталған дүниенің көріністері салыстырмалы, өзгеріп отырады, бірін бірі толықтырады.

Евгеника (гр. eugenes – асыл тұқымды, текті) – адамның тұқым қуалаушылық қасиеттерін жақсартудың жолдары, адам табиғатын

жетілдіру мақсатында адамзат эволюциясына белсенді ықпал ету жөнінде адам тегіндегі дарындылықты ұрпақтан ұрпаққа тарату туралы ілім. «Евгеника» ұғымын XIX ғ-дың аяғында ғылымға енгізген ағылшын психологы және антропологы Ф.Гальтон болды. Евгеника ілімінің негізгі мақсаты – болашақ ұрпақтардың тұқым қуалаушылық қабілетінің сапасын арттыратын факторларды анықтау.

Жасуша— барлық тірі организмдердің құрылысы мен өмір сүруінің негізі болып табылатын элементарлы тірі жүйе.

Жаһандық мәселелер — өркениеттік ерекшеліктері мен даму деңгейіне қарамастан, жалпы қазіргі адамзаттың, барлық елдер мен халықтардың өмір сүруіне әсер ететін мәселелер.

Жаһандық эволюционизм— табиғат пен қоғамда эволюцияның жалпы сипатын білдіретін ұғым.

Жүйе— бір-бірімен қатынаста және байланыста болатын және белгілі бір тұтастықты, бірлікті құрайтын элементтердің жиынтығы.

Жаратылыстану ғылымдары— табиғат туралы барлық ғылымдар жиынтығы.

Заң — әртүрлі материалдық және идеалды заттар (табиғи, әлеуметтік, психикалық, ақыл-ой) арасындағы мәнді, қайталанатын, тұрақты байланыс.

Идеализация— нақты тәжірибеде түбегейлі жүзеге асырылмайтын белгілі бір абстрактілі объектілердің қалыптасуымен байланысты ақыл-ой әрекеті (математикадағы «түзу сызық», физикадағы «идеалды газ» және т.б.).

Интеграция— алдын-ала әртекті бөліктерді бір бүтінге біріктіру.

Интернализм— ғылымның даму теориясындағы бағыт, оған сәйкес ғылыми білімді өздігінен дамитын жүйе ретінде қарастыру керек, оның мазмұны қоғамның даму дәрежесіне және оның әртүрлі ішкі жүйелерінің сипатына байланысты емес.

Идеографиялық әдіс (гр. idea – ұғым, түсінік + grapho – жазамын) – нақты құбылыстардың, үрдістердің және оқиғалардың даралығына, бірегейлігіне баса көңіл бөлетін таным тәсілі. Гуманитарлық және тарих ғылымдарында кең қолданылады.

Индукция(лат. inductuo – шығару) – таным үрдісінде жекеден жалпыға, жекелеген деректерден жалпылама логикалық пайымдауға қарай жүруді ұсынатын әдіс.

Индуктивизм– ғылыми жұмыста индукцияның рөлін шектен тыс жоғары қоятын сыңаржақты тұжырымдама. Ф.Бэкон мен Дж. Ст. Милльдің пікірінше, индукция тәсілін жүйелі түрде және орынды қолдану табиғат тануда ақиқат білімге жетуге мүмкіндік береді. Өздері негізін қалаған индуктивтік логиканы Ф.Бэкон және Милль ғылыми заңдарды ашып, теориялар құрудың әдіснамасы деп есептеді.

Индетерминизм (лат. in – теріске шығару + deferminare – анықтау) – детерминизмге қарсы тұрған философиялық тұжырымдама. Мұның пікірінше, дүниеде объективтік заңдылық және себептілік байланыс жоқ; табиғаттың іргелі заңдары ықтималдық күйде жүзеге асады. Егерде детерминизм сыңаржақтылыққа ұрынып, кездейсоқтықты жоққа шығарса, индетерминизм, керісінше, кездейсоқтыққа баса көңіл бөліп, қажеттілікке теңестіріп қояды.

Инновациялық қызмет – (инновация - жаңалық енгізу) – тұтыну құндарын (тауарларды, қызмет көрсетуді) жасау үрдісі. Инновациялық қызметтің циклін (ретін) мына кезеңдермен бейнелеуге болады: жаңа білім - пайдалы модель – тәжірибелік үлгі (опытный образец) – жаңа тұтыну құны. Қазіргі дамыған елдерде инновациялық қызмет экономика саласында жаңа ғылыми білімдерді көбірек қолдануға негіделген.

Инструментализм (лат. instrumentum - жұмыс істеуге қажетті құрал деген сөзінен) – П.Дюгем, Ч.Пирс, П.Бриджмен, Ф.Франк т.б., философиядағы прагматизм бағыты ұсынған философиялық тұжырымдама. Инструментализм тұрғысынан, сана, идеялар, ұғымдар объективтік реалдықты бейнелеу құралдары емес, адамның субъективтік «тәжірибесін» реттеудің, оның шындыққа бейімделуінің құралы. Көптеген теориялық ұғымдардың, соның ішінде, ғылыми теориялардың эмпириялық мазмұны жоқ, сондықтан олар объективтік дүниені суреттей алмайды. Демек, оларды ақиқат деп не жалған деп анықтауға болмайды. Теориялық білімнің мақсаты және құндылығы басқада – тәжірибені, эмпириялық білімді құрудың, логикалық реттеудің жақсы құралы (инструменті) болу.

Интерпретация (лат. interpretation – делдалдық) – түсіндіру – тарихи – гуманитарлық ғылымдарда – мәтіндердің мағынасын түсіндіру; математикалық логикада, логикалық семантикада және ғылым философиясында - формальдыңқ тілдегі формулалардың мағынасын анықтау. Интерпретацияның дербес маңызды ғылыми әдіс ретінде танылуы XX ғ-дың басында әуелі математикада, кейін жаратылыстануда формалдандыру (формализация) әдісі кеңінен қолданысқа енген кезде, ғылыми теорияның синтаксисі мен семаникасын ажыратуға байланысты орын алды.

Информатика - ғылыми информацияның жалпы қасиеттерін, пайда болуының, өзгертілуінің, сақталуының, жүзеге асуының заңдылықтарын және принциптерін зерттейтін білім саласы.

Информациялық (ақпараттық) қоғам - қоғам дамуының басты факторы ретінде ғылыми – техникалық ж.б. информацияларды өндіру және пайдалану деп есептейтін социологиялық тұжырымдама. Бұл теорияның өкілдері - З.Бжезинский, Белл, Тоффлер – информациялық қоғамның қалыптасуы ауыл шаруашылығынан, өнеркәсіптен, қызмет істеу экономикасынан кейін пайда болған «төртінші» информациялық

сектордың үстем болуымен байланысты дейді. Информациялық қоғамда, олардың пікірінше, индустриалдық қоғамның негізі болып келген капитал және еңбек енді информация мен білімге орын босатады

Категория (гр. kategoria - пікір айту, ұғым, белгі) – философияда объективтік дүниедегі заттардың, құбылыстардың ең маңызды қасиеттері мен қатынастарын бейнелейтін жалпы ұғым. Мысалы, материя, уақыт, кеңістік, қозғалыс, себеп, салдар, қажеттілік, сан, сапа т.б. Категория ұғымын философияға енгізген Аристотель болды. Сөйтіп, ол философиялық ұғымдардағы жеке ғылымдардағы ұғымдардан ажыратпақ болды. Философиялық категориялар, оның ойынша, әмбебап болып келеді, сыртқы дүниені де, ішкі дүниені де, қарама-қарсы құбылыстарды қамтып бейнелейді.

Классикалық ғылым- XVII ғасыр мен XIX ғасырдың, Галилейден бастап А.Пуанкареге дейінгі ғылыми танымның даму кезеңі. Классикалық ғылымның үш мағынасы бар: 1) білімдердің ерекше жүйесі; 2) рухани өндіріс (білім өндіру); 3) әлеуметтік институт. Осындай ғылым XVII ғ-да пайда болды.

Классикалық емес ғылым (неклассическая наука) XX ғ-дың бірінші жартысында құрылды. Ол релятивтік және кванттық теорияны құрудан басталды. Классикалық емес ғылымның әйгілі жетістіктері: радиоактивтіктің ашылуы, кванттық теорияның құрылуы, элементтарлық бөлшектердің ашылуы, Луи де Бройльдің корпускулярлық – толқындық теориясы, А.Эйнштейннің салыстырмалық теориясы, химиядағы, биологиядағы, генетикадағы, астрономиядағы жаңалықтар, кибернетиканың дүниеге келуі т.т.

Когеренттік ақиқат (лат. coherentia- байланыс) – ғылым ашқан жаңа деректер туралы пікірлердің бұрыннан бар теорияға сәйкес келуі. Жаңа деректер мен ескі теорияның арасында сәйкестік болмаса, яғни олар біріне бірі когерентті болмаса, онда сол ғылым саласында дағдарыс болады, жаңа теория құруға тура келеді.

Конвенционализм(лат. conventio –келісім) – ғылыми ұғымдар және тұжырымдамалар объективтік шындықты бейнелемейді, ғалымдардың өзара келісуінің нәтижелері болып табылады; олар - негізсіз белгіленген шартты ережелер деген көзқарас. Ле Руа, А.Пуанкаре, П.Дюгем ж.б. ғылыми танымдағы келісімнің рөлін асыра дәріптейді. Ғылыми жұмыста келісімдер (конвенциялар) кездеседі, бірақ ғылыми қағидалардың бәрін сол келісімнің нәтижелері деп тану дұрыс болмайды.

Космология (гр. kosmos - әлем +logos – ілім) – біртұтас әлемді, оның құрылысын және эволюциясын (дамуын) зерттейтін ғылым. Космологияның теориялық негізі - физикалық теория, ал оның эксперименталдық әдістері астрономиялық бақылаулар және арнаулы космостық аппараттар арқылы жүзеге асады.

Коэволюция (ко – қосымша, лат. evolutio – даму) – ғылым философиясындағы қоғам дамуы мен биосфераның (жердегі тіршіліктің) дамуының арасында тығыз байланыс бар, сондықтан олардың дамуын бірге қарастыру керек дейтін тұжырымдама . Қазіргі ғылымда эволюцияның жалпы теориясының біртұтас жүйесі құрылды: «биосфера + адамзат қоғамы». Академик Н.Моисеевтің пікірінше, тек осы тұрғыдан қазіргі ғаламдық проблемаларды шешуге мүмкіндік туады.

Критерий(гр. kriterion – белгі) – бірдеңені бағалау, анықтау, жіктеу, өлшеу.

Критицизм(гр. kritikos – талдау өнері, пікір айту) – бір нәрсеге сыни көзқарас. Философияда бұл принципті енгізген И.Кант. Маркстің де бетке ұстаған принципі: «Бәріне күмәнмен қарау». Ғылым философиясында осы бағыттың негізін қалаған К.Поппер. Оның пікірінше, бақылау мен эксперименттің көрсеткіштерін қалай болса солай ала салмай, сын көзімен қарастыру керек. Ғылым философиясы да нақты ғылымды, ғылымдағы жетістіктерді бірден қабылдап, мақтай бермей, оның мазмұнын талдап, сынап, олқы жерлерін көрсетуі керек. Сонда ғана ғылым философиясы ғылым дамуына нақты көмек көрсете алады.

Кибернетика— ақпаратты пайдалануға негізделген табиғат, қоғам және адам мәдениетінің күрделі динамикалық жүйелерінде болатын басқару процестері мен заңдары туралы ғылым.

Клондау— тірі ағзалардың (немесе олардың фрагменттері — молекулалардың, жасушалардың, ұлпалардың, мүшелердің және т.б.) генетикалық тұрғыдан бірдей көшірмелерін жасау процесі.

Кумулятивизм— ғылыми таным процесін эмпирикалық әдістердің жетілдірілуі және ғылыми теориялардың жаңартылуы арқылы жаңа шындықтардың жинақталуы ретінде түсіндіру.

Қабылдау(восприятие) – адамның сезім мүшелеріндегі сырттан әсер ететін заттың тұтас күйінде бейнеленуі. Қабылдау адамға қоршаған дүниеде тікелей сезімдік бағыт ұстауына мүмкіндік береді.

«Қалыпты ғылым» («нормальная наука») ғылым философиясына Т.Кун енгізген ұғым, ғылымның өмір сүруінің негізгі формасы. Мағынасы: ғылыми қауымдастық белгілі бір кезеңге дейін бұрын қол жеткен нәтижелерге, қалыптасқан теорияға - парадигмаға сай жұмыс жасайды. Бірақ жаңа деректер табылып, жаңа болжамдар пайда болғанда ғылым дамуының қалыпты жағдайы бұзылады. Ғылымда дағдарыс орын алады. Енді жаңа парадигма ұсынып, жаңа теория құруға тура келеді.

Қателесу (заблуждение) – бұрын ақиқат деп танылған кейбір пікірді, тұжырымдаманы, теорияны ақиқаттың қалыптасқан түсінігіне, оның өлшемдеріне сәйкес емес деп бағалау. Таным тарихы, ғылыми таным тарихы көрсеткеніндей, нақты таным нәтижелерін «ақиқат» немесе «қателесу» деп есептеу салыстырмалы, тарихи тұрғыдан өзгермелі сипаттама болып табылады. Қазір ақиқат деп танылған білім, қағида бара-

бара қате, относительді бөліп шығуы мүмкін. Керісінше, бір кезде қате деп есептелген тұжырым егерде оны кеңістіктегі және уақыттағы өз орнына қоя білсек, ол шындық болуы, жаңа теорияның құрамына кіруі мүмкін.

Қолданбалы ғылымдар (прикладные науки) – ғылыми білімдерді және әдістерді нақты практикалық мәселелерді шешуге және қолда бар өнімдерді және технологиялық үрдістерді жетілдіруге бағытталған зерттеулер. Қолданбалы зерттеулердің құрамына әртүрлі есептеулер, эксперименттер, компьютерлік үлгілер кіреді.

Құндылық- бұл адамдар бәріне құнды деп танитын және олар ұмтыла алатын, ойлана алатын, құрметтейтін, мойындайтын, құрметтейтін нәрсе.

Құрылым - элементтер арасындағы тұрақты қатынастардың бірлігі ретінде әрекет ететін жүйенің, сондай-ақ осы қатынастардың заңдылықтардың құрылымы мен ішкі ұйымдастырылуы.

Логикалық позитивизм – ғылым философиясының негізгі міндеті – қазіргі математикалық логика мен семантиканың аппаратына сүйеніп, жеке ғылымдардың құрылымы мен тілін логикалық талдау деп есептейтін ғылым философиясындағы бағыт. Өкілдері - М.Шлик, Б.Рассел, Р.Карнап, Г.Рейхенбах ж.б.

Материализм (лат. materialis – заттық) – идеализмге қарсы бағыт: материя мен сананың ара - қатынасында материяны алғашқы, сананы кейінгі, материяның жемісі деп есептейтін философиялық бағыт. Материализмнің тарихи түрлері: ертедегі (гректердегі) стихиялық, балаң материализм, француз философтарына (Ламетри, Дидро, Гольбах) тән метафизикалық материализм, Маркс пен Энгельс дамытқан диалектикалық және тарихи материализм.

Материя (лат. materia – зат) – адам санасына тәуелсіз өздігінен өмір сүретін, бірақ санада бейнеленетін объективтік реалдықты бейнелейтін философиялық категория. Санадан тыс объективті түрде өмір сүретін заттардың, құбылыстардың бәрі материяның өмір сүруінің және қозғалысының формалары болып табылады. Материя кеңістікте, уақытта және қозғалыста өмір сүреді.

Макроәлем— адамға және оның тәжірибесімен өлшенетін макрообъектілер әлемі.

.

Метатеория — ғылыми білімнің ең жоғарғы деңгейі, ғылыми теориялардың (аксиомалар, принциптер, дүниенің ғылыми бейнесі, ғылыми зерттеулердің идеалдары мен нормалары және т.б.) негіздерін құрайтын тұжырымдар жиынтығы.

Метафизика — болмыстың қарама-қайшылықтар арқылы сапалы өзін-өзі дамытуын теріске шығаратын, әлемнің біржақты және ойбағамдық

бейнесін құруға ұмтылатын диалектикаға қарама-қарсы философиялық әдіс.

Механицизм — әлемді механиканың мәңгілік және өзгермейтін заңдары негізінде айқын жұмыс істейтін ірі механизм, машина ретінде түсіну.

Микроәлем — өте кішкентай, тікелей бақылауға болмайтын микрообъектілер әлемі (молекулалар, атомдар, элементар бөлшектер).

Модельдеу — зерттелетін объектінің сипаттамаларын басқа бір объектіде, арнайы жасалған үлгіде қайта жаңғырту.

Молекула — химиялық қасиеттеріне ие заттың ең кіші бөлшегі.

Мораль— белгілі бір әлеуметтік жүйеде қабылданған мінез-құлық, қарым-қатынас және өзара әрекет нормаларының жиынтығы.

Мәселе — маңызды теориялық және практикалық мәні бар елеулі мәселе, оны шешу үшін бар білім не жеткіліксіз, не оны пайдалану мүмкіндігі айқын емес.

Мутация (лат. mutatio – өзгеріс, алмасу) – тұқым қуалау (наследственность) құрамындағы табиғи немесе жасанды жолмен пайда болатын өзгеріс. Мутация генетикалық информацияның сақталуына, жасушадан жасушаға, арғы атадан кейінгі ұрпаққа таралуына себеп болады. Мутациялар жыныстық жасушада пайда болады.

Нақтылық принципі (принцип конкретности) - әр нәрсені, зерттелетін объекті өз уақытында және орнында, нақты жағдайда қарастыруды талап етеді. Диалектикада «абстракты ақиқат жоқ, ақиқат әрқашанда нақты» деген ұстаным бар. Нақты деп жекелеген затты айтпайды, зат жөніндегі ойды, пікірді айтады. Диалектикада нақты деп әралуан нәрселердің бірлігін айтады (единство многообразного). Таным процесі абстрактыдан нақтыға, сыңаржақты білімнен толығырақ білімге қарай жүреді.

Негіздеу (обоснование) – белгілі бір тұжырымды, пікірді, теорияны қосымша деректер, дәлелдер келтіріп, дұрыстығын рационалдық жолмен дәлелдеу. Негіздеудің үш негізгі жолы бар: дәлелдеу (дедукция), растау (индукция) және түсіндіру. Негіздеудің бастапқы шарты-пікірдің, теорияның іштей қайшылықсыз екендігін және жақсы ойластырылғанын анықтау. Негіздеу ғылыми танымның маңызды буыны болып табылады.

Нанотехнологиялар — көлемі жүз нанометрден кіші объектілермен жұмыс істейтін ғылым саласы. «Нано» тіреуіші минус тоғызыншы дәрежедегі онды білдіреді. Яғни, нанометр қарапайым метрден миллиард есе кіші.

Неопозитивизм — позитивизмнің тарихи түрі, оның өкілдері шындық туралы білім тек күнделікті немесе нақты ғылыми ойлауда ғана беріледі, ал философия тек тілді талдау қызметі ретінде мүмкін болады деп есептейді.

Ноосфера — адамның ойлауы мен еңбегі арқылы сапалы жаңа күйге айналған биосфера, онда адамның саналы әрекеті табиғат пен қоғам дамуының анықтаушы факторына айналады.

Объект — белгілі бір субъектінің санасының, оның ерік-жігерінің қазіргі уақытта неге бағытталғаны; субъектпен танылатын және субъекттің әсіріне ұшырайтын нәрсе.

Ой тұжырымы (умозаключение) – бұрынғы пікірге немесе пікірлерге сүйеніп, жаңа пікірді туғызатын ойлау формасы. Жаңа пікірді туғызатын бастапқы пікірлерді логикада ой тұжырымының алғышарттары (посылки) деп атайды, ал алғышарттарды салыстыру арқылы алынған жаңа пікірді тұжырым немесе қорытынды деп атайды. Таным үрдісінде ой тұжырымы маңызды рөл атқарады. Соның арқасында тікелей, тәжірибеге сүйенбей-ақ, жаңа білім алуға болады.

Онтология — болмыс туралы ілім; болмыстың негізгі принциптерін, заттың ең жалпы мәндері мен категорияларын зерттейтін философияның бір саласы.

Өзгергіштік — сыртқы ортаның әсерінен ағзалардың өзгеруі.

Өлшеу — өлшеу құралдарының көмегімен материалдық объектілердің сандық сипаттамаларын (салмағы, ұзындығы, координаттары, жылдамдығы және т.б.) анықтауды қамтитын танымдық процедура.

Парадигма – белгілі бір ғылым саласындағы белгілі бір ғылыми қоғамдастықта жалпы қабылданған іргелі теория.

Позитивизм – философиялық бағыт, оның өкілдері білімнің жалғыз сенімді және практикалық маңызды түрі арнайы ғылымдар әдістерімен алынған білім деп есептейді.

Постпозитивизм — позитивизмнің заманауи түрі, оның аясында бастапқы әдіснамалық радикализм мен позитивизмді жұмсарту тенденциясы және ғылымның дамуындағы әлеуметтік-мәдени факторлардың рөлін талдауға бағытталған бағыт.

Проблематизм — гносеологиялық ұстаным, оған сәйкес ғылымдағы прогресс бір ғылыми мәселеден екіншісіне дәйекті қозғалыс ретінде жүзеге асырылады.

Персонализм (лат. persona – тұлға) – қазіргі христиандық философиядағы бағыт: тұлғаны және оның рухани құндылықтарын өркениеттің ең жоғары мағынасы деп есептейді. «Персонализм» деген ұғымды алғаш қолданған неміс философы Ф.Шлейермахер. Негізгі өкілдері: Ф.Якоби, А.Олкотта, Ш.Ренувье, Л.Прата, П.Шелер ж.б. Персонализм тұрғысынан тұлға – қайталанбайтын, бірегей субъективтілік, ал адамзат тарихы - адам бойындағы тұлғалық қасиеттердің жүзеге асуы. Философияның міндеті - адам бойындағы тұлғалық сезімді ояту, адамды тұлға етіп тәрбиелеу.

Плюрализм (лат. pluralis – көптеген (множественный) – ортақ негізі жоқ, бір-бірінен тәуелсіз мүдделерді, идеяларды, пікірлерді, көзқарастарды бейнелейтін философиялық дүниетанымдық ұстаным (позиция). Плюрализм біріне бірі қайшы келетін пікірлер, көзқарастар болатынын мойындап қоймайды, сонымен бірге болмыстың, қоғамның әлеуметтік құрылысының әртүрлі екендігін көрсетеді. Плюрализмнің бктке ұстайтын принципі - өмірдің, дамудың көзі қайшылық екендігі. Пікірлердің көп болуы даму үшін кедергі емес, керісінше, қажетті шарт.Плюрализм - демократияның нақты белгісі.

Постмодернизм (лат. post - кейінгі + «modern» - «қазіргі») - кез келген тілдің (дискурстың) жалпы заңдылықтары, құрылымы және өмір сүруі туралы теорияны ғылыми білімнің тіліне (на язык научного знания) айналдыруды ұсынатын ғылым философиясындағы бағыт. XX ғ-дың екінші жартысында қалыптасты. Өкілдері: Ж.Деррида, Ж.Лакан, Ф.Лиотар, Ж.Бодрийар, Р.Рорти ж.б. «Модерн» деп постмодернизм бұрынғы классикалық ғылымды, классикалық философияны атайды. Мәдениеттің бұл жолмен дамуы шегіне жетті. Енді әртүрлі стильдерге, жаңалықтарға, бағдарламаларға, модельдерге (нұсқаларға) жол ашылды. Ештеңеге тиым салынбайды. Ғылымда ғалым тиімді деп тапқан, оңды нәтиже беретін амалдардың, тәсілдердің бәрін пайдалануға болады. Ғылыми білімді бұрынғыша объективті ақиқат, дәлелденген, бірмағыналы деп танудың қажеті шамалы. Ғылым мәтінінде дүдәмалдық, екіұштылық (неопределенность) басым. Постмодернистердің жиі айтатын сөзі: «ешкім өзінің не айтқанын, не жазғанын, не туралы айтып жазғанын ақырына дейін білмейді».

Поструктурализм - структурализмнің сыңаржақты, абстракты түсінігін жеткіліксіз деп тауып, XX ғ-дың 70-80 жылдары әуелі Францияда, кейін АҚШ-та өріс алған әлеуметтік-гуманитарлық танымдағы әдіснамалық бағыт. Өкілдері: Деррида, Делез, Гваттари, Бодрийар, Лиотара, Фуко т.б. Постструктурализмді структурализмнің жалғасы деп тануға болады. Екі бағытта да таңбаға (знак) баса көңіл бөлінеді, таным процесіндегі практикалық қызметтегі таңбаның рөлін көрсетуге күш жұмсалады.

Прагматизм (гр. pragma – іс-қимыл) – барлық адамзат білімінің практикалық негізін және әлеуметтік бағытын ескеріп, ғылым – білімнің негізгі функциясы - адамдарға табиғатпен және өзара қарым-қатынасында пайда келтіру деп есептейтін философиялық бағыт. Прагматизм адам үшін, қоғам үшін пайдалы болатын білімдердің, пікірлердің, көзқарастардың бәрін ақиқат деп таниды. Ғылымда «объект туралы ақиқат біреу» деген ұстаным бар.

Практика (гр. praktikos – іскер, белсенді) – адамдардың әртүрлі салалардағы (экономикалық, техникалық, технологиялық, ұйымдастырушылық т.б.) материалдық қызметі. Маркстің философия-

сында маңызды рөл атқаратын категория. Практикалық қызметтің ғылымдағы түрлері: ғылыми зерттеулердің техникалық және аспаптық базасын жасау, эксперименталдық зерттеулер, инновациялық қызмет, ғылыми зерттеу жұмысын ұйымдастыру, ғылыми білімді өмірде, өндірісте пайдалану.Практика - ақиқаттың өлшемі болып табылады.

Принцип – ұстаным (лат. principium – негіз, бастама) – 1) белгілі бір теорияның, ілімнің негізгі, бастапқы қағидасы; іс-қимылдың басшылыққа алатын идеясы, негізгі ережесі; 2) адамның мінез-құлқын анықтайтын ішкі наным, көзқарас; 3) механизмнің, аспаптың, қондырғының негізі.

Пролиферация (лат. proles - ұрпақ + ferre – тарату) – П.Фейерабендтің ғылым философиясындағы негізгі ұғымдардың бірі. Мағынасы - өсу, көбею. Фейерабендтің пікірінше, ғылым дамуының қажетті шарты - біріне бірі қайшы келетін, бірін бірі жоққа шығаратын, сонымен бірге бірін бірі қажет ететін, толықтыратын болжамдардың, идеялардың, теориялардың мейлінше көп болуы. Білімнің өсуі бәсекелес теориялардың көбеюіне байланысты.

Рационализм—философиядағы салыстырмалы түрде тұрақты стандарттарының, сондай-ақ ж(гносеологиядағы) адам ақылын таным үрдісінде де, іс-қимылда да танымның сезімдік формаларына қарағанда шешуші рөл атқарады деп есептейтін бағыт. Рационализм сезім адамды адастырады, ал ақыл қандай қиын жағдайда да адамға көмектеседі деп есептейді.

Рационалдық (лат. pationalis – ақылға сыйымдылық, ratio – ақыл) - ойлаудың және оның нәтижесі - рационалдық білімнің түрі. Рационалдықтың негізгі белгілері: 1) дискурсивтілік (тілмен жеткізілуі); 2) ұғымдардың (терминдердің) және олардан құрылған пікірлердің, олардың мән-мағынасының анықтығы; 3) жүйелілік (белгілі бір объекті бейнелейтін ұғымдар мен пікірлердің өзара байланысы); 4) негізделгендік (обоснованность); 5) ашықтық (открытость): негіздерін іштей де, сырттай да сынауға әзірлігі; 6) рефлективтілігі (рефлексивность): ойлаудың, танымның өзіне өзі есеп беріп, таным үрдісін жан-жақты ойластыратыны; 7) ойлаудың және оның нәтижесінің өзгеріске және одан әрі жетілуге қабілеттілігі.

Редукционизм (лат. reductio – кері оралу, шегіну) – күрделіні қарапайым, тұтасты бөлшектер арқылы түсіндіруге тырысатын әдіснамалық ұстаным. Биологияда, географияда кеңінен қолданылады.

Рефлексия (лат. reflexio – бейнелеу) – ойланып толғану, күдіктену, өзіне өзі есеп беру. Адамның таным үрдісінде белсенділік танытып, іс әрекетін, амалдарын сын көзімен қарастыруын суреттейді. Әңгіме адамның сыртқы дүниені, әртүрлі заттарды, адамдарды танып, түсіну арқылы өзін өзі тануы жөнінде. Адам қалай болса солай өмір сүргісі келмейді. Өзінің дүниедегі орнын білгісі келеді. Ол өз ойын, ісін, басқаларға қатынасын ой елегінен өткізіп, өзін өзі қадағалап отырады. Рефлексия философиялық

ойлаудың маңызды шарты болып табылады. Өзін өзі тану, өзіне өзі есеп беру - ғылымда да, күнделікті өмірде де қажетті шарт.

Релятивизм— философиялық ұстаным, оның негізін шындық пен білімдегі релятивті (салыстырмалы) абсолютизация құрайды.

Салыстыру (сравнение) – зерттелетін жұп объектердің, құбылыстардың т.б. тепе-теңдігін, ұқсастығын немесе айырмашылығын анықтайтын эмпириялық тәсіл.

Сенсуализм (лат. sensus – сезім, түйсік) –ағылшын философы Ф.Бэкон негізін қалаған, таным процесіндегі сезім мүшелерінің рөлін асыра бағалайтын, таным көзі – түйсік деп есептейтін философиялық ұстаным. Рационализмге балама болып табылады.

Семантика (гр. semantikos – белгілеу, таңбалау) – тілдік сөйлемдердің (тіл синтаксисінің) бейнеленетін объектерге қатынасын зерттейтін ғылым, әдіснамасының бір саласы. Семантика мағынаны білдіретін таңбалар жүйесін (знаковые системы) қарастырады.

Символ (гр. symbolon – таңба) – материалдық заттардың, оқиғалардың, сезімдік бейнелердің әртүрлі идеалдық мазмұнды бейнелеу қабілетін білдіретін ұғым. Символда таңбаға тән белгілердің бәрі бар.

Скептицизм (гр. skeptikos – қарастыратын, зерттейтін) – 1) объективтік шындықты танудың мүмкіндігіне шек келтіретін; 2) әр нәрсеге сыншылдықпен, күмәнмен қарауды ұсынатын философиялық бағыт. Скептицизм антика дәуірінен бастау алады. Кейін Р.Декарттың, М.Монтеньнің, П.Бейльдің, И.Канттың ілімдерінде негізгі ұстанымға айналды. Күмәндану, скепсис ғылымда орын алатын қажетті шарт. Маркстің негізгі ұстанымы: «Бәріне де күмәнмен қарау керек». Бірақ күмәнданумен іс бітпейді. Іздену, зерттеу арқылы күмәннан арылып, мәселенің дұрыс шешімін табу керек.

Синергетика— ашық тепе-теңдік емес жүйелердің ұйымдастырудың азырақ реттелген формаларына (хаостан тәртіпке көшу) стихиялық ауысу процестерін зерттейтін өзін-өзі ұйымдастыру теориясы. Синергетика дамудың тұрақсыздық (хаостық) арқылы болатынын көрсетеді, дамудың сызықтық емес сипатын, кез келген жүйенің эволюциясының мүмкін жолдарының көп нұсқалылығын атап көрсетеді.

Синтез— ең жалпы мағынада бөліктерден бүтіннің ойша немесе нақты қайта қосылу процесі.

Субъект— санасы, таңдау еркіндігі, ерік-жігері бар белсенді тіршілік иесі; білетін және әрекет ететін адам.

Сциентизм— ғылымға жалғыз құтқарушы күш ретінде сенуге негізделген дүниетаным.

Субстанция (лат. substantia – мән, негізінде жатқан нәрсе) - бүкіл болмыстың түпкі негізін, құрамындағы формалардың өмір сүруін, қызметін, дамуын анықтайтын объективтік реалдықты бейнелейтін философиялық ұғым. Мағынасы «материя» ұғымына ұқсас.

Субстанцияның қасиеттері, күйі өзгеріп отырса да, оның өзі өзгермейді. Субстанция өздігінен өмір сүреді, басқаның көмегін, ықпалын керек қылмайды.

Талдау — ең жалпы мағынада бүтінді бөліктерге ойша немесе нақты бөлшектеу процесі.

Таным теориясы (гносеология – гр. gnosis - білім, +logos – ілім) – философияның маңызды салаларының бірі. Таным теориясының басты мәселелері – таным қалай жүзеге асады, қандай жолмен ақиқат, білімге жетуге болады, танитын кім, не танылады, ақиқаттың өлшемі (критерий) не, танымның қандай түрлері және формалары бар, танымның түпкі мақсаты не т.б. Бұл мәселелердің шешімі бетке ұстаған философиялық көзқарасқа байланысты. Идеализм танымның көзі ретінде қайдағы бір рухани бастауды атайды (абстракты сана, «Мен», идея, рух). Материализм танымның көзі деп объективтік дүниені таниды. Бұл тұрғыдан таным объективтік дүниенінің адам санасында бейнеленуі.

Тарихи әдіс – табиғи және әлеуметтік объектердің мазмұнын және мәнін ашудың тиімді тәсілі. Тарихи әдіс (историзм) тұрғысынан кез келген зат, құбылыс, үрдіс пайда болады, өсіп жетіледі, дамиды, сосын жоқ болады, басқа нәрсенің пайда болуына негіз болады. Дүниеде бұл үрдістен тыс қалатын еш нәрсе жоқ. Объекті танып түсіну үшін оны нақты тарихи тұрғыдан қарастыру керек. Тарихи әдіс тек гуманитарлық-әлеуметтік пәндерде ғана емес, жаратылыстану саласында да қолданылып келеді.

Тәжірибе (опыт) – 1) білім, машық, сезім, ерік арқылы жүзеге асатын адам қызметінің тұтастығын, әмбебаптығын бейнелейтін философиялық категория. Әлеуметтік, тарихи, мәдени мұрагерліктің механизмін сипаттайды. 2) сезімдік – эмпириялық қызметтің бірлігін бейнелейтін гносеологиялық категория. Ғылымда «тәжірибе» ұғымы объекті «сезімдік» және «эмпириялық» жолмен әртүрлі аспаптарды пайдалана отырып тану деген мағынада жиі қолданылады. Осы тар мағынада «тәжірибе» ұғымы «теория» ұғымымен салыстырылады.

Технократизм (гр. tehne...+kratos – билік) – қоғамда техниканың, технологияның, техникалық мамандардың, ғалымдардың рөлі арта түсуі қажет деп есептейтін әлеуметтік - философиялық тұжырымдама. Технократизм теориясының негізгі ұғымы технократия. Технократия деп: 1) техникалық мамандарды, ғылыми – техникалық білімдердің иелерін айтады; 2) экономикалық және саяси билік техникалық мамандардың қолында болатын мемлекеттік құрылыстың түрі. Технократизм идеясын негіздеп ұсынған американдық экономист және саясаттанушы Дж.К.Гэлбрейт болды.

Технологиялық детерминизм – қоғам дамуында техника мен технология шешуші рөл атқарады деп есептейтін әдіснамалық ұстаным. Бұл тұрғыдан техника мен технология, саласындағы кез келген ірі өзгеріс әлеуметтік құрылымдар мен қатынастардың өзгеруіне себеп болады.

Технологиялық детерминизм қоғам дамуы өндіріс процесіндегі технологиялық өзгерістерге тікелей бағынышты деп есептейді.

Технофобия (гр.techne+phobos – қорқыныш) – техниканы адамға жат, сондықтан оның өміріне қауіп төндіреді деп техниканың қарқынды дамуынан қорқатын көзқарасты бейнелейтін ұғым. Технофобия соңғы кезде бұқаралық санада кең өріс алды. Неміс философы Т.Адорноның пікірінше, техникаға табыну қоғамда, адам өмірінде жатсынуды (отчуждение) өршітеді, адамды затқа айналдырады (овеществление человека), рухани жұтаңдыққа әкеліп соқтырады.

Түйсік (ощущение) – сенсорлық танымның қарапайым акты, әрекеті. Түйсік адамның сезім мүшелеріне сыртқы дүниедегі заттар мен құбылыстар тікелей әсер еткенде пайда болады және сол заттардың жекелеген белгілерінің қасиеттерінің бейнесі болып табылады.

Теоретизм — гносеологиялық ұстаным, оған сәйкес ғылыми білім ақиқатының негізгі қайнар көзі және критерийі оның эмпирикалық деректерге сәйкестігі емес, оның бар (проблемасыз) ғылыми білімге сәйкестігі болып табылады.

Теория — нақты болмыстың белгілі бір саласының заңдылықтарын белгілейтін, сонымен қатар оны құрайтын объектілердің қызметін сипаттайтын, түсіндіретін және болжайтын ғылыми білімді ұйымдастыру формасы.

Техника — қоршаған ортаны өзгерту, сондай-ақ әртүрлі қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін жасалған еңбек құралдары мен аспаптары және кез келген жасанды құрылғылар; белгілі бір қызмет түрін жүзеге асырудағы дағды жүйесі, меңгеру деңгейі.

Техникалық ғылымдар— белгілі бір әрекеттер мен операцияларды тиімді және сенімді орындауға қабілетті машиналар мен механизмдер туралы теориялық және қолданбалы пәндердің жиынтығы.

Технология — жер бетіндегі адам қызметінің әр түрлерімен бірге техникалық құрылғылар мен жүйелердің жиынтығы.

Техносфера — технологияның табиғатқа әсер ету саласы.

Ұғым— тіл арқылы шындықтың заттары мен құбылыстарын және олардың арасындағы байланыстарды жалпы және ерекше белгілерді бекіту арқылы жалпылама түрде көрсететін ой.

Фальсификация — тәжірибе нәтижесінде алынған эмпирикалық мәліметтермен салыстыру негізінде ғылыми тұжырымдарды теріске шығару арқылы олардың ақиқаттығын тексеру тәсілдерінің бірі. К.Поппер үшін фальсификация ғылымды ғылым еместен ажырату әдісі болып табылады. Негізінде бұрмалануы мүмкін мәлімдемелер ғана ғылыми мәртебеге ие.

Фаллибилизм (ағылш. fallible- сенімсіз, қателікке бейім) – ағылшын философы К.Поппер енгізген принцип. Поппердің пікірінше, ғылыми білім діни, философиялық т.б. білімдерге қарағанда мүмкіндігінде және

реалдық жағынан да өзі бейнелейтін нақты затқа қарағанда эмпириялық тәжірибеде жоққа шығарылуы мүмкін. Өйткені кез келген ғылыми тұжырымдар (модельдер) сыңаржақты болып келеді. Фаллибилизм принципі тұрғысынан ғылыми білімді бағалағанда шындық, жалған деген критерийлер жеткіліксіз.

Формализм (лат. forma) – 1) форма (түр) мен мазмұнның бірлігін елемей, форманы мазмұннан бөліп алып, «таза» күйінде қарастыратын философиялық ағым; 2) өнер дамуының заңдылықтары тек оның құрылымын (структурасын) зерттеу арқылы түсіндіруге тырысатын, өнердің әлеуметтік – тарихи тамырларына мән бермейтін өнертану саласындағы бағыт; 3) математика негіздері туралы мәселені формальдық аксиоматикалық құрылымдар арқылы шешуге тырысатын математикадағы бағыт; 4) істің мәнін түсінбей, тек сыртқы формасын ғана есепке алу.

Футурология (лат. futurum – болашақ + logos) – қоғамдық және жаратылыстану ғылымдарының нәтижелеріне сүйеніп, адамзаттың және қоғам өмірінің жекелеген салаларының болашағы туралы пайымдайтын кешендік пән. «Футурология» атауын, әлеуметтік ілімдердің баламасы болып табылатын «болашақ философиясы» ретінде ұсынған неміс әлеуметтанушысы О.Флетхейм. Кейін XX ғ-дың 60-жылдарында футурология барлық құбылыстардың, соның ішінде әлеуметтік құбылыстардың келешегін зерттейтін «болашақ туралы ғылым» ретінде танылды. Өкілдері: Д.Белл, З.Бжезинский, А.Печчеи, Д.Медоуз, Я.Тинберген, А.Тоффлер ж.б.

Холизм (гр. holos- бүтін, тұтас) – тұтастың оны құрайтын бөлшектерге қарағанда басымдылығын, тұтасты бөлшектерге апарып телуге болмайтынын атап көрсететін философиялық тұжырымдама. Холизм бетке
ұстайтын формула: «тұтас бөлшектердің қосындысынан үлкен» (целое больше суммы частей»). Тұтастық принципі философияда және ғылымда елеулі рөл атқарады.

Эволюция — үздіксіз, бірте-бірте сандық өзгерістер процесі.

Эксперимент — эмпирикалық таным әдісі, оның көмегімен бақылатын және басқарылатын жағдайларда (көбінесе арнайы әзірленген) құбылыстар мен объектілер арасындағы байланыстарға қатысты білім алынады немесе құбылыстар мен заттардың жаңа қасиеттері ашылады.

Экстернализм — ғылым дамуының философиясы мен теориясындағы бағыт, оған сәйкес ғылым әлеуметтік-мәдени ортаның органикалық бөлігі болып табылады, сондықтан оның шешуші ықпалымен дамиды.

Эмпиризм — бұл барлық білім тәжірибеден алынатын гносеологиялық ұстаным.

Этика — зерттеу объектісі мораль болып табылатын философиялық ғылым.

Эвристика (гр. heurisko – табамын, ашамын) – теориялық зерттеудің және ақиқатқа жетудің логикалық амалдарының және әдістемелік ережелерінің жиынтығы; тапқырлықты, белсенділікті дамытуға жол ашатын оқыту тәсілі. Эвристика әдісінің предметі - белгісіздік жағдайлардағы проблемаларды шешу. Эвристиканың басты мәселесі - қайшылықтарды шешу, жою.

Эволюциялық теориялар - қазіргі көптеген ғылымдарда: физикада, химияда, астрономия мен космологияда, биологияда, әлеуметтануда, тілтануда т.б. кездесетін ғылыми теориялар. Осы ғылымдардың барлығы зерттелетін объектерін: галактикаларды, жұлдыздарды, химиялық элементтер мен олардың қосындыларын, ағзаларды, қоғамдық құрылыстарды, мәдениет пен өркениетті, тілдерді, моральдық, эстетикалық принциптерді қалыптасуы және тарихи дамуы тұрғысынан қарастырады.

Экология (гр. oikos - үй, отан + logos...) – ағзалар мен оларды қоршаған ортаның арасындағы қатынас туралы (өмір сүру жағдайлары туралы) ғылым. «Экология» ұғымын ғылыми айналымға енгізген Э.Геккель. Алғашқы кезеңде экология биологияның саласы ретінде дамыды: жануарлардың экологиясы, өсімдіктердің экологиясы. Қазіргі кездегі экология бүкіл биосферадағы үрдістерді және биосфера мен адамның арасындағы қарым-қатынастарды қарастырады. Осыған байланысты ғаламдық экология, медициналық экология, әлеуметтік экология деген жаңа пәндер пайда болды.

Экономикалық ғылымдар - қоғамның экономикалық қызметі туралы пәндер кешені: тауарлар өндірісі, оларды айырбастау, тарату және тұтыну салалары. Әртүрлі экономикалық пәндер экономиканың нақты салаларын қарастырады: ұлттық экономика, дүниежүзілік экономика, өңірлік экономика, қаржы, банк қызметі, өндірістік технологиялар, маркетинг (ағыл. marketing market - нарық, өтім), менеджмент (ағыл. management – басқару, ұйымдастыру), сауда, экономикалық тиімділік ж.б.

Экспликация (лат. explication – түсіндіру) – мағынасы дәл емес ұғымды дәлірек, нақты ұғыммен алмастыру. Мысалы, күнделікті қолданыстағы «күш» деген ұғымды Ньютон механикасындағы күш деген ұғыммен ауыстыру. Экспликация деп нышандарды (символдарды) және шартты белгілерді түсіндіруді айтады.

Экстрополяция (лат. extra - тым, аса + лат.polire – тегістеу, реттеу) – құбылыстың бір бөлшегін бақылаудан алған тұжырымдарды басқа бөлшекті тануға пайдалану әдісі немесе бір ғылымның нәтижелерін соған ұқсас басқа ғылымға таратуға болады деп есептейтін көзқарас.

Эклектика (гр. exlektinos – таңдаушы) - теориядағы, нанымдағы бірліктің, тұтастықтың, дәйектіліктің болмауы; әртүрлі, қарама-қарсы көзқарастарды, пікірлерді негізсіз, принципсіз біріктіру амалы.

Эпистемология (гр. episteme – білім + eogos...) – таным қызметінің маңызды және ерекше түрі болып табылатын ғылыми таным теориясы.

«Эпистема» деген грек сөзі шындық болып табылатын дәлелденген білімді білдіреді. Гректер оған пікірді (докса) қарсы қояды. Пікір дұрыс та болуы мүмкін, бұрыс та болуы мүмкін. Ғылыми танымның мақсаты – жай білім өндіру емес, нақты, объекті жан-жақты бейнелейтін ақиқат білім өндіру. Эпистемологияның негізгі мәселесі - ақиқат білімге қалай жетуге болады? Эпистемологияда: ғылыми білім деген не, оны басқа - күнделікті, діни, философиялық білімдерден қалай ажыратуға болады, ғылыми білімнің қандай түрлері бар, ғылыми білімнің ақиқаттылығының өлшемі қандай, ғылыми білімнің даму заңдылықтары сияқты мәселелер қарастырылады.

Библиографиялық сілтемелер

1. Философиялық сөздік. Бас. 4-ші М.: Политиздат, 1980. – 445 Б.

2. *Дробницкий О.Г.* Құндылық // Философиялық энциклопедиялық сөздік. Басылым. 2-ші. м.: Кеңес энциклопедиясы. 1989.732-733 ББ.

3. *Абушенко В.Л.* Құндылық //Жаңа философиялық сөздік. Минск: басылым В. М. Скакун, 1998 ж.798-799 ББ.

4. *Плотников В.И.* құндылық // қазіргі Философиялық сөздік. Басылым. 2-ші, орындалды. және қосымша Лондон; Майндағы Франкфурт; Париж; Люксембург; М.; Минск; ПАНПРИНТ, 1998 ж. 1001-1005 ББ.

5. *Шохин В. К.*Құндылық // Жаңа философиялық энциклопедия. 4 Т.Т. 4. М.: Ой, 2001. 320-323 ББ.

6. Философиялық сөздік. Негізін Г. Шмидт қалаған. Басылым 22-ші м.: Республика, 2003. - 575 Б.

7. *Резниченко А. И.*Құндылық / / Философиялық терминдер сөздігі. М.: ИНФРА-М, 2004. 662-664 ББ.

8. *Риккерт Г.*Философия ұғымы туралы // Риккерт Г. Табиғат және мәдениет туралы ғылымдар. М.: Республика, 1998. 13-42 бет.

9. *Лосский Н.О.*Құндылық және болмыс. Құдай және Құдай Патшалығы құндылықтардың негізі ретінде // Лосский Н.О. Құдай және әлемдік зұлымдық. М.: Республика, 1994. 249-314 ББ.

10. *В.П.Тугаринов*Өмір мен мәдениеттің құндылықтары туралы. Л.: ЛГУ, 1968. – 156 б.

11. *Тугаринов В.П.*Марксистік философиядағы құндылықтар мәселесі. М.: Ой, 1965.

12. *Василенко В.О.* Цинність і оцинка. Ғылым ҚМДБ, 1964. – 160 Б.

13. Философиядағы құндылық мәселесі. М.; Л.: Ғылым, 1966. – 261 б.

14. *Тугаринов В.П.*Марксизмдегі құндылықтар теориясы. Л.: басылым-ЛМУ, 1968. – 124 б.

15. *Чавчавадзе Н.З.* Мәдениет және құндылықтар. Тбилиси: Мецниереба, 1984. – 171с.

16. *Чагин Б.А.* К.Маркс, Ф.Энгельс, В. И. Лениннің еңбектері аясында құндылық және бағалау мәселесі // Философиядағы құндылық мәселесі. М.; Л.: Ғылым, 1966. 6-13 бет.

17. *Тугаринов В.П.*Марксистік философия және құндылық мәселесі // Философиядағы құндылық мәселесі. М.; Л.: Ғылым, 1966. 14-24 бет.

18. *Василенко В.А.*Құндылық және құндылық қатынастары/// Философиядағы құндылық мәселесі. М.; Л.: Ғылым, 1966. 41-49 бет.

19. *Чавчавадзе Н.З.*Мәдениеттің сыртқы және ішкі даму факторлары // Мәдениет және әлеуметтік даму. Тбилиси: Мецниереба, 1979. 5-32 бет.

20. *Нарский И.С.*Диалектикалық қайшылық және таным логикасы. М.: Ғылым, 1969. – 246 б.

21. *Дробницкий О.Г.* Адам, оның қоршаған әлемге қатынасы және құндылық мәселесі // Социалистік және буржуазиялық қоғамдағы адам. Симпозиум. Баяндамалар мен хабарламалар. М.: КСРО Ғылым академиясының ИФ, 1966. 3-27 Б.

22. *Дробницкий О.Г.* Құндылықтар мәселесінің кейбір аспектілері // Философиядағы құндылық мәселесі. М.; Л.: Ғылым, 1966. 25-40 бет.

23. *Дробницкий О.Г.*Тірі заттар әлемі. Құндылық мәселесі және марксистік философия. М.: Политиздат, 1967. – 351 б.

24. *Батищев Г.С.* Диалектика тұтас дамыған адамның дүниетанымының логикасы ретінде // Материалистік диалектика логика ретінде. Алматы: Ғылым, 1979. 113-122 ББ.

25. *Здравомыслов А.Г.* Қажеттіліктер. Мүдделер. Құндылықтар. М.: Политиздат, 1986. – 223 б.

26. *Хамидов А.* Мен мен қоғамның жалпы логикасы// Мен және қоғам. Алматы: Қазақстан, 1989. 13-75 ББ.

27. *Батищев Г.С.* Таным және шығармашылық // Таным теориясы. Т.2. Танымның әлеуметтік-мәдени табиғаты. М.: Ой, 1991. 136-169 ББ.

28. *Риккерт Г.* Табиғат туралы ғылымдар және мәдениет туралы ғылымдар. – М., 2011. – С. 22.

29. Сол оқулықта. – Б. 23.

30. Сол оқулықта. – Б. 23 – 24.

31. Сол оқулықта. – Б. 32.

32. Сол оқулықта. –Б. 35.

33. *Дробницкий О.Г.* Құндылықтар мәселелерінің кейбір аспектілері//Философиядағы құндылық мәселесі. – М.; Л., 1986. – Б. 25.

34. *Дробницкий О. Г.* Тірілген заттар әлемі. Құндылықтар мәселесі және марксисттік философия. – М., 1987. – Б. 294.

35. Сол оқулықта. – Б. 289.

36. Сол оқулықта. – Б. 226.

37. *Батищев Г. С.* Диалектика как логика мировоззрения целостно развитого человека //Материалистическая диалектика как логика. – Алма-Ата, 2016. – С. 120.

38. Сол оқулықта. – Б. 120 – 121.

39. *Здравомыслов А. Г.*Қажеттіліктер. Қызығушылықтар.Құндылықтар. – М., 2000. – Б. 160.

40. Сол оқулықта. – Б. 166.

41. 41.*Хамидов А.*Мен және қоғамның өзара байланысының жалпы логикасы//Мен және қоғам. – Алма-Ата, 2001. – Б. 58.

42. *Батищев Г. С.*Таным мен шығармашылық//Таным теориясы. – Т. 2.Танымның әлеуметтік-мәдени табиғаты. – М., 1991. – Б. 164 – 169.

43. *Спенсер Г.*Ғылыми, саяси және философиялық тәжірибелер. – Минск, 2003. – Б. 508.

44. *Ильенков Э. В.* Диалектикалық логика.Тарих және теория очерктері.Бас. 2-е. – М., 1984. – Б. 152.

45. *Хамидов А.А.*Ғылым әлеуметтік контекстте//Ғылым социомәдениеттік контекстте.Лингвистикалық семиотиканың жағдайы мен мәселелері. – Алма-Ата, 1984. – Б. 48.

46. *Лекторский В.А.*Ғылым және ғылыми емес ойлау//Ақыл мен болмыс.Ойлаудың ғылыми және ғылыми емес түрлерін талдау. – СПб.,1999. – Б. 47.

47. *Кочергин А. Н., Семёнов Е. В., Семёнова Н. Н.*Ғылым рухани өндіріс түрінде . – Новосибирск, 1981. – С. 83.

48. *Хамидов А.А.*Ғылым саласындағы иеліктен шығару //Адам бөтендік әлемінде. – Алматы, 1996. – С. 95.

49. *Хамидов А. А.*Ғылымның даму болашағы//Ғылымның логикалық-гносеологиялық талдауы. – Алма-Ата, 1990. – С. 369 – 370.

50. *Лэйси Х.*Ғылым құндылықтардан бос па? Құндылықтар және ғылыми түсінік. – М., 2001. – С. 40.

51. *Бэкон Ф.* Соч. в 2-х т. – Изд. 2-е. – Т. 2. – М., 1978. – С. 22.

52. *Лэйси Х.* Ғылым құндылықтардан бос па?Құндылықтар және ғылыми түсінік. – С. 40.

53. *Койре А.* Жабық әлемнен шексіз ғаламға дейін. – М., 2001. – С. IX.

54. *Лэйси Х.*Ғылым еркін бе немесе құндылықтарға тәуелді ме? Құндылықтар мен ғылыми түсінік. – С. 42.

55. Сол оқулықта.Б. 43.

56. Сол оқулықта.Б. 47.

57. *Косарева Л.М., Петров М.К.* Құндылық-бейтарап ғылыми Білім идеалын қалыптастыру // Жаратылыстану тарихы мен техникасы мәселелері. – 1987. - № 1. – С. 63.

58. *Петров М. К., Косарева Л. М.*Құндылық бейтарап ғылыми Білім идеалын қалыптастыру. (Аналитикалық шолу) //Ғылым дамуының әлеуметтік-мәдени факторлары (ғылыми зерттеулер материалдары бойынша). Ғылыми-аналитикалық шолулар жинағы. – М., 1987. – С. 208.

59. *Косарева Л. М., Петров М. К.*Құндылық-бейтарап ғылыми Білім идеалын қалыптастыру //Жаратылыстану тарихы мен техникасы мәселелері.– С. 66.

60. *Конт О.*Позитивті философия рухы. – СПб., 2001. – Б. 59.

61. Сол оқулықта. – Б. 59 – 60.

62. *Лекторский В.А.*Ғылыми және ғылыми емес ойлау: жылжымалы шекара. – С. 49.

63. *Гайденко П. П.*Таным және құндылықтар//Субъект, таным,қызмет. – М., 2002. – С. 207.

64. *Мотрошилова Н. В.*Қазіргі капитализм жағдайындағы ғылым мен ғалымдар. (Философиялық-әлеуметтанулық зерттеу). – М., 1976. – С. 93.

65. *Лаудан Л.*Ғылым және құндылықтар //Ғылымның қазіргі философиясы: Білім, ұтымдылық, батыс ойшылдарының еңбектеріндегі құндылықтар. Оқулық. - Басылым. 2-ші, қайта өңдеу және қосымша-М., 1996. – Б. 339.

66. Сол оқулықта.

67. *Огурцов А. П.*Ғылымның тәртіптік ұйымдастырылу деңгейлері және

ғалымдар арасындағы өзара әрекеттесу [§§1-3] //тәртіптілік және ғылымдардың өзара әрекеттесуі. – М., 1986. – Б. 102.

68. Сол оқулықта.

69. Сол оқулықта.

70. Сол оқулықта. – Б. 92.

71. Сол оқулықта. – Б. 104.

72. Сол оқулықта. – Б. 106 – 107.

73. *Хамидов А.А.* Ғылым саласындағы иеліктен шығару. – Б. 96.

74. *Маркс К., Энгельс Ф.* Оп. - Басылым. 2-ші. 23. – М., 1960. – С. С. 189, 191, 192.

75. *Батищев Г. С.*Адамның іс-әрекеті философиялық принцип ретінде //Қазіргі философиядағы адам мәселесі. – М., 1969. – С. 81.

76. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. – Изд. 2-е. – Т. 42.- М., 1974. – С. 163.

77. См.: *Визгин Вик. П.*Ақиқат пен құндылық //ғылым дамуының құндылық аспектілері. - М., 1990; Злобин Н. с. ақиқаттың құндылығы және құндылықтың ақиқаты // ғылым дамуының құндылық аспектілері. - М., 1990; Бакурадзе О. М. шындық және құндылық / / философия мәселелері. – 1966. - №7; Батищев Г. С. Ақиқат және құндылықтар //әлеуметтік-мәдени жүйедегі таным. - М., 1987; Батищев г. С. Ақиқат және құндылықтар. Әмбебап объективтілік рухы және аксиологиялық парыз рухы-олар біріктіріле ме? // Әлеуметтік контекстегі таным. - М., 1994; Александров А. Д. шындық моральдық құндылық ретінде / / Ғылым және құндылықтар. – Новосибирск, 1987.

78. *Хамидов А.А.*Әлеуметтік-мәдени контекстегі ғылым. – Б. 48.

79. *Стёпин В. С.*Ғылыми таным және техногендік өркениеттің құндылықтары //Философия мәселелері – 2009. – № 10. – С. 7.

80. *Стёпин В. С.*Ғылымның идеалдары мен нормалары //Жаңа философиялық энциклопедия. – В 4-х т. – Т. 2. – М., 2001. – С. 74.

81. Сол оқулықта.

82. *Стёпин В. С.*Техногендік өркениеттің ғылыми танымы мен құндылықтары.– С. 7 – 8.

83. *Огурцов А. П.*Ғылымды тәртіптік ұйымдастыру және ғалымдар арасындағы өзара іс-қимыл деңгейлері [§§1 – 3]. Б. – 113.

84. Сол оқулықта. – Б. 118.

85. *Швырёв В. С.* Теория //Жаңа философиялық энциклопедия. – В 4-х т. – Т. 4. – М., 2001. – Б. 42.

86. *Мамчур Е. А.*Теорияны таңдау мәселесі. Физикалық білімді дамытудағы өтпелі жағдайларды талдауға. – М., 2000. – Б. 7.

87. *Гейзенберг В.*Көкжиектен тыс қадамдар. – М., 1987. – Б. 197.

88. *Огурцов А. П.*Ғылымның тәртіптік құрылымы. Оның генезисі мен негіздемесі. – М., 1998. – С. 12.

89. См.: *Франкфорт Г. и Г.А.*Миф және шындық //*Франкфорт Г., Франкфорт Г. А., Уилсон Дж., Якобсен Т.*Философия қарсаңында. Ежелгі адамның рухани ізденісі. – М., 2000. – Б. 25.

90. *Гартман Н.*Рухани болмыс мәселелері. Тарих философиясын және рух

туралы ғылымдарды негіздеуге арналған зерттеулер // Мәдениеттану. XX ғасыр. Антология. – М., 2002. – Б. 623.

91. *Дробницкий О. Г.*Адамның әлеуметтік болмысының табиғаты мен шекаралары / / Қазіргі философиядағы адам мәселесі. – М.2014. – С. 229.

92. *Бахтин М. М.*Ауызша шығармашылықтың эстетикасы. – М., 1979. – С. 363.

93. *Гвардини Р.*Жаңа уақыттың соңы. Өз орнын табуға тырысу // XX ғасырдың мәдениеті мен өнерінің өзіндік санасы. Батыс Еуропа және АҚШ. – М.; СПб., 2000. – С. 170.

94. *Нысанбаев А. Н.*Өзара түсіністік философиясы. – Алматы, 2005. – С. 411.

95. *Батищев Г. С.*Адамның іс-әрекеті философиялық принцип ретінде. – С. 79.

96. *Ильенков Э. В.*Маркстің "капиталындағы" дерексіз және нақты Диалектика. – М., 2000. – С. 216.

97. *Хамидов А. А.*Ғылымның шындыққа қатынасының тарихи формалары // таным теориясы ретінде материалистік диалектиканың принциптері. – М., 1994. – С. 223.

98. *Дробницкий О. Г.*Адамның қоғамдық өмірінің табиғаты мен шекаралары. – С. 229 – 230.

99. *Нысанбаев А. Н.*Өзара түсіністік философиясы. // Философия сұрақтары.- 2011- №11.- Алматы., – С. 416 – 417.

100. *Батищев Г. С.*Адамның іс-әрекеті философиялық принцип ретінде. – С. 95.

101. *Маркс К., Энгельс Ф.*Оп. - Басылым. 2-ші.– Т. 2. – М., 1985. – С. 47.

102. *Бахтин М. М.*Ауызша шығармашылықтың эстетикасы. – Б. 310.

103. 103.*Вебер М.*Таңдалған шығармалар. – М., 1990. – Б. 348 – 349.

104. Сол оқулықта. – Б. 369.

105. *Хамидов А.*Мен мен қоғамның жалпы логикасыМен мен қоғамның жалпы логикасыМен және қоғам. – С. 59.

106. *Батищев Г. С.*Жаһандық экологиялық жағдайға қарсы Диалектика // қоғам мен табиғаттың өзара әрекеті. Экологиялық проблеманың философиялық және әдіснамалық аспектілері. – М., 1986. – С. 183.

107. 107.*Бахтин М. М.*Ауызша шығармашылықтың эстетикасы. – Б. 334 – 335.

108. 108*Розин В. М.*Техникалық ғылымдар // жаңа философиялық энциклопедия. – В 4-х т. – Т. 4. – М., 2001. – С. 63.

109. См.: *Нурманбетова Д. Н.*Қазіргі философияның мәселелері. – Астана, 2008. – Б. 90 – 101.

110. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. – Изд. 2-е. – Т. 46. – Ч. II. – М., 1999. – С. 215.

111. *Чешев В. В.*Техникалық білім және жаратылыстану, әлеуметтік және техникалық ғылымдардың өзара байланысы // Әеуметтік, жаратылыстану және техникалық ғылымдардың өзара әрекеттесуінің әдіснамалық мәселелері. – М., 2015. – Б. 269 – 270.

112. *Горохов В.Г.* Техникалық ғылымдағы теорияны қалыптастыру мәселесі

// әлеуметтік, жаратылыстану және техникалық ғылымдардың өзара әрекеттесуінің әдіснамалық мәселелері. – М., 2018. – Б. 288.

113. *Розин В. М.* Техникалық ғылымдар. –М., 2006.- Б. 63 – 64.

114. *Чешев В. В.*Техникалық білім және жаратылыстану, әлеуметтік және техникалық ғылымдардың өзара байланысы. –М.,2006.- Б. 283.

115. Сол оқулықта. – Б. 2

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Голубинцев В. О. Философия науки / В. О. Голубинцев, В.С Любченко, 2007. - 541 с.
2. История философии: Запад-Россия-Восток: Учебник / Под ред.Н.В.Мотрошиловой,А.М.Руткевича. Кн. 3: Философия XIX-XX в., 1998. - 448 с.
3. На переломе. Философские дискурссии 20-х годов: Фиософия и мировоззрение, 1990. - 528 с.
4. Надточаев А. С. Философия и наука в эпоху античности : историческая литература / А. С. Надточаев, 1990. - 286 с.
5. Научное познание и ценности : учеб. пособие / сост. В.А. Есенгалиева, 2008. - 64 с.
6. Основы философии : Учеб. пособие / Отв. ред. Е.В.Попов, 1997. - 320 с.
7. Сегизбаев О. История казахской философии : учебник для вузов / О. Сегизбаев, 2001. - 456 с.
8. Тарих-адамзат ақыл-ойының қазынасы: 10 томдық / С.Ф. Мәжитов және т.б. Т.1. : Ежелгі Шығыс, 2005. - 472 с.
9. Философия және мәдениеттану: Оқу құралы / Ж.Алтаев, Т.Ғабитов, А.Қасабеков, Қ.Мұхамбеталиев, 2001. - 296 с.
10. Философия науки : учеб. пособ. для аспирантов и соискателей / ред. Т. П. Матяш, 2007. - 441 с.
11. Философия науки : учеб. пособ. для аспирантов и соискателей / ред. Т. П. Матяш, 2006. - 496 с.
12. Философия. Наука. Человек: Конфликт или гармония? / В. П. Агафонов [и др.], 1993. - 281 с.
13. Қазақ халқының философиялық мұрасы / М.М. Тәжин, Қ. Назырбаев, Л. Имашева, И. Н. Тасмағамбетов. Т.5 : Орта ғасырдағы түркі ойшылдары, 2005. - 518 с.
14. Қариев З. Даму : Оқу құралы / З. Қариев, 1993. - 144 с.

Оқу басылымы

Есенгалиева Венера Аубекеровна

философия ғылымдарының кандидаты, доцент

ҒЫЛЫМИ ТАНЫМНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

ОҚУ ҚҰРАЛЫ

20.04.2025 ж. басуға қол қойылды
Пішімі 60х84 1/16 Офсетті қағаз 80 м/г
Көлемі 6,2 б.т. Тапсырыс №282
Таралымы 500 дана

Дайын түпнұсқасының сапасына
толық сәйкестікте басылды

«Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан
аграрлық-техникалық университеті» КеАҚ
090009, Орал қ., Жәңгір хан көшесі, 51